okt.
1964

DE NIEUWE STEM

10

ODE AAN AFRIKA (gedicht)

geen werkelijk dilemma
rondom de bom

moraal en economische noodzaak
(twee vragen)

HERINNERING AAN BOUTENS

kritiek en verweer: *T. Haan*
J. L. Snethlage
Margrit de Sablonière

gedichten: *Fem Rutke*
E. A. James
Inge Tielman

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, T. Haan, Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, Sonja Prins (secretaresse), A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Schalkburgerstraat 32-III, Amsterdam-O.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. B. Delfgaauw, Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein—Verschoor, Drs. Th. van Tijn, Drs. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 14,– per jaar (*f* 7,50 per half jaar). Voor België Bfr. 215 per jaar. Andere landen *f* 17,50. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 12,50 en Bfr. 187.50.
De betaling van het abonnementsgeld moet voor abonnementen, die door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, aan deze geschieden. Betaling van alle andere abonnementen op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

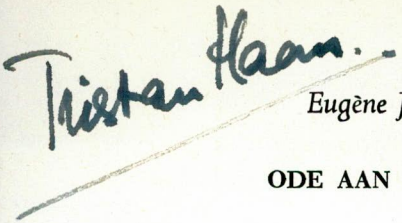

Eugène James

ODE AAN AFRIKA

Ik ben ik
geen meelijwekkende baby
geen volwassen kind
geen onvolwassen grijsaard
geen hulpbehoevende bedelaar
geen ontwakende heros
geen sluimerende schoonheid
ik ben ik
ik ben Afrika

Ik ben ik
geen kreupele
geen stomme
geen dove
geen blinde
ik ben ik
ik ben Afrika

Men noemt mij
het leger van de kannibalen
het broeibed van de wilden
het reservaat van de barbaren
het hol van de heidenen
de hut van de 'cultivated savages'
het tehuis van halfculturen
de bungalows van de primitieven
het kasteel van de natuurvolken
het paleis van de onderontwikkelden
het donkere werelddeel
het zwarte continent.
Dit is het lied van verwaandheid te mijner eer
ik pregnante ik
ik totempaal ik
ik scarabee ik
ik chango ik
ik amulet ik
ik ben ik
ik ben Afrika

Ik ben ik
klein als de kleinste
groot als de grootste
rijk als de rijkste
trots als de trotste
de bescheiden bedelaar en
machtige vorst onder de werelddelen
ik ben ik
zichtbaar voor de blinde
hoorbaar voor de dove
begaanbaar voor de lamme
en bezongen door de stomme
ik ben ik
in mijn metamorfose
een tropische paddestoel
een ontplofte atoombom
de peervormige aardbol in het klein
ik ben ik

Ik ben ik
zij die uit mijn lucht
hun eerste levensadem halen
en haar weer vullen
met hun eerste levenskreet
zij die mij kennen
van herinneringen van herinneringen
van een vorig geslacht
zij die mij kennen
uit te korte beschrijvingen
in haastige kronieken
zij die mij kennen
uit een dure verbondenheid
verbonden aan mij
door een trotse stroom zwart bloed
om hen roepen arbeiders en boeren
om hen gaat blauwbloed sneller stromen
voor hen buigen koningen en ministers
zij die mijn stromen bevaren hebben
zij die mijn maagden ontmaagd hebben
zij die mijn bergen ontmand hebben
zij die niet uit mijn ban kunnen
van hen zijn dikke liegboeken
van hen zijn dunne met waarheden en
van hen zijn die zonder leugens en zonder waarheid
ik ben ik

Ik ben ik
hebben mijn trommels niet duizenden betoverd
hoort u ze niet van zee tot zee
van horizon tot horizon
wie kent mijn trommels niet
wie kent hun magie niet
wie ontsnapt aan hun ritme
wie overleeft een verzet tegen hen
kent u mijn trommels niet
hoor mijn zonen seinen weer
hoor mijn trommels klinken weer
hoor hun geroffel door de wouden
eerbiedwaardig zwijgt het woud
de bomen steunen niet
de dieren huilen niet
de rivieren stromen niet
de bergen werken niet
alleen trommels roffelen
majestueuze trommels
koninklijke trommels
de hemel zwijgt voor hen
wie kent mijn trommels niet
en mijn beelden
waar zijn mijn beelden
hebben ze mij mijn beelden ontnomen
herkennen mijn zonen mijn beelden
duizend en duizenden kilometers
van hun geboortegrond
kennen mijn zonen mijn beelden niet meer
hebben ze mijn zonen mijn beelden ontnomen
mijn mooie beelden
mijn eigen beelden
hebben ze die mijn zonen ontnomen
en mijn standbeelden
staan die ook al niet meer
standbeelden kunnen niet lopen
zijn die ook al ontvreemd?

mijn beelden zijn mijn slaap
mijn wakker zijn
mijn praten
mijn eten
mijn bidden
mijn totempaal
mijn religie
mijn leven

mijn zonen herkennen mijn beelden toch?

Mijn zoon is de man van de dans
dagen, maanden, jaren danst hij
danst hij, danst hij
hij is de man van de dans
ze hebben hem de dans toch niet ontnomen
ze kunnen hem de dans niet ontnemen
ze kunnen hem lynchen
maar de dans niet ontnemen
hij danst, danst, danst en
ik ben ik en
hij danst, danst, danst en
ik ben ik
ik pregnante ik

Ik heb me horen bezingen
lofliederen aan mijn bergen
sonnetten aan mijn culturen
odes aan mijn koningen
liefdesliederen aan mijn hymen

Ik heb mijn zonen
in de verte horen zingen
blues van mijn droefenis
calypsos van mijn blijdschap
rumbas van mijn uitbundigheid
sons voor mijn maan
spirituals voor mijn religie
riten en oogstliederen
gezongen met mijn pathos
als onder eigen hemel
de gezangen

Ik heb culturen gekend
oud
dat geheugen hen niet kan naderen
en geschriften ontoereikend

Mijn grond is jong en vruchtbaar
mijn trommels nieuw en sterk
ik zal nog dansen met vele variaties
ik zal nog beelden maken
ik ken nog andere ritmen
ik pregnante ik
ik fundamenteel ik
ik Afrika
ik ben ik

Wim Klinkenberg

OVER EEN DILEMMA DAT NIET BESTAAT

Op 24 juni van dit jaar waren in Rome parlementsleden uit de Westeuropese Unie (WEU) bijeen. Men herinnert zich misschien: deze WEU werd in maart 1948 opgericht door de Westeuropese slachtoffers van Hitler-Duitsland met als opgegeven doel het zich gezamenlijk sterker maken tegenover nieuwe agressie; waarbij in de toelichting duidelijk werd gerefereerd aan de ervaringen met Duitsland. Maar de WEU voegde zich in de loop der jaren vijftig evenals de NAVO naar de vermeende eisen van het ogenblik, zodat de WEU thans ook de Westduitse Bondsrepubliek tot haar leden telt en het gevaar van nieuwe agressie ook formeel heeft verlegd naar de oostelijke grens van die staat. Een wezenlijke verandering dus van grondslag.

Dat de erfgenamen van het Derde Rijk zich binnen deze WEU bevinden, werd men in Rome weer eens ten volle gewaar, want niemand minder dan dr. Hans Speidel voerde er het woord. Het thema van deze oud-Hitler- en oud-NAVO-bevelhebber was, zo meldden de dagbladen, de onmogelijkheid van ontspanning, zolang de Westduitse Bondsrepubliek niet 'volstrekt gelijkberechtigd' zou zijn tegenover de andere NAVO- en WEU-leden. Wat betekende, dat de heer Speidel snel het atoomwapen voor Bonn opeiste, zulks in de actuele gedaante van de MLF, de multilaterale atoommacht in NAVO-verband.

Maar het was niet alleen de man, die reeds lange jaren vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bijzondere opdrachten voor zijn Führer moet hebben vervuld, die de noodzaak van deze MLF bepleitte. Ook de direkteur van politieke planning op het Amerikaanse State Departement, Rostow, voerde in Rome het woord. Van de inhoud van zijn rede is in de pers nauwelijks gewag gemaakt. Maar met name het Tweede Kamerlid voor de Partij van de Arbeid, prof. Patijn, die met zijn partijgenoot uit de Eerste Kamer ir. H. Vos de WEU-conferentie bijwoonde, verspreidde na

zijn terugkeer de argumentatie van Rostow tegenover belangstellende persvertegenwoordigers. Zij luidde eenvoudig als volgt: de MLF moet zeer snel worden opgezet, 'want de Chinezen bezitten de bom ook al'. Mede uit een publikatie in de 'Haagse Post' heeft men kunnen begrijpen, dat de heren Patijn en Vos deze boodschap onmiddellijk in de leiding van hun partij aan de orde hebben gesteld; waarbij het de heer Vondeling is geweest, die het in concreto moest ontgelden, omdat hij, zoals bekend, nog onlangs op een conferentie van het 'Comité-Monnet' in Bonn zijn stem tegen de aanloop tot de MLF uitbracht, zoals hij ook in de Tweede Kamer de laatste anderhalf jaar minister Luns herhaaldelijk hierover onder vuur heeft genomen.

Ook uit bedoelde publikatie in de 'Haagse Post' is duidelijk geworden, dat MLF-promotor Patijn krachtig wordt gesteund door mensen als Samkalden, Burger en Suurhoff. Dr. Vondeling zal voornamelijk kunnen bogen op de steun en sympathie, die hij onder de aanhang van zijn partij geniet. De uitslag van de strijd zal wellicht blijken bij de komende algemene beschouwingen in de Tweede Kamer; belangrijke ontwikkelingen lijken niet uitgesloten, hoewel over de opzet van de MLF zeer ernstige meningsverschillen bestaan zowel in de USA zelf, als tussen bijv. Washington en Londen, tussen diverse NAVO-leden (wij denken speciaal aan de volstrekte afwijzing door Parijs en de Scandinavische NAVO-landen); de Britse en Amerikaanse verkiezingen zullen voorts dienen te worden afgewacht om een duidelijker beeld te kunnen krijgen van wat op dit punt te verwachten is. Maar met dat nog onzekere aspect van de kwestie-MLF willen wij ons in dit bestek niet verder bezig houden.

Het gaat ons hier om de stelling van de heer Rostow; als beweerd feit; als beweerd argument ten gunste van medezeggenschap of medebezit van Bonn over of van atoomwapens.

•

Het feit: Héeft China thans reeds een eigen bom? Officieel is daar niets van bekend. Men leze echter het belangwekkende boek van de Amerikaan Edgar Snow, 'The other Side of the River', over het hedendaagse China om zich er nog

eens van te overtuigen, dat ook de meest sceptische deskundigen in de USA – tot wie Snow bepaald niet behoort – China tot een dergelijke wetenschappelijke en technische prestatie in staat achten *). Omstreeks het jaar waarin wij leven, iets later misschien, zo is hun verwachting, zal de eerste Chinese kernbom tot ontploffing worden gebracht. Tegen 1967, aldus deze zelfde kringen, zal er in de Chinese Volksrepubliek waarschijnlijk een regelmatige produktie zijn van dat wapen én van de middelen die nodig zijn voor hun verplaatsing naar het beoogde doel. Rostow is vermoedelijk voorbarig geweest. Maar zijn bewering past in de lijn der verwachtingen.

Die lijn is geen prettig verschijnsel voor hen, die in volledige atoom- en conventionele ontwapening de enige duurzame methode zien om tot een vreedzame wereld te komen. Zij is echter een realiteit. En alleen realiteiten kunnen ook in de politiek een rol spelen. De wereld zal er van uit moeten gaan, dat zij binnenkort in China de vijfde 'atoommacht' zal bezitten.

En hiermede komen wij op Rostows argumentie ten gunste van de MLF, ten gunste van Duitslands atoom-bewapening. Zijn argumentatie is niet nieuw. Hoe vele malen hoorde en las men niet de gedachtengang: als China A-wapens heeft, kan men ze Bonn niet meer ontzeggen of onthouden?!

Maar welk een bedrieglijke voorstelling van zaken! Alsof wát dan ook elders in de wereld en in staten zou mogen geschieden, ooit een argument zou kunnen opleveren ten gunste van de voortzetters van de politiek van wijlen Adolf Hitler!

Men kan het, zoals schrijver dezes, ten diepste betreuren, dat aan Chinese zijde blijkbaar uit de gerezen meningsverschillen over de concrete uitvoering der communistische ideologie op het gebied van economie, staatkunde en strategie, de consequentie van het eigen atoomwapen is getrokken. De recente Vietnam-crisis heeft o.i. opnieuw laten zien, dat van Sowjet-zijde niet geaarzeld zal worden, het atoomwapen dat in haar bezit is, te hanteren ten bate van de veiligheid van ook China, wanneer van Amerikaanse (of welke andere) zijde dat wapen zou worden gebruikt. Men vergete evenmin,

---

* London 1963 – vgl. p. 631 e.v.

dat het Sowjet-Chinese verdrag van bijstand nog altijd van kracht is. Maar de onderlinge geschillen en tegenstellingen tussen de landen van het socialistische kamp – staatkundige tegenstellingen op grond van ideologische meningsverschillen, die slechts verklaarbaar zijn uit de nationale historische verschillen en actuele situaties – zijn eveneens een realiteit. Eén van haar bestanddelen is het streven van China naar een eigen atoomwapen. Daar kan men niet omheen.

Het is echter de zaken volstrekt op hun kop zetten, wanneer men deze realiteit als argument zou willen gaan gebruiken, of erger nog: als motief of zelfs oorzaak voor de behoefte van Bonn aan atoomwapens.

•

Het is nuttig, enkele feiten duidelijk te memoreren.

Is China de eerste atoom-mogendheid ter wereld? Neen. Dat is de USA.

Heeft China het atoomwapen het eerst gebruikt? Neen. Dat deed diezelfde USA en zulks in Azië!

Is China verantwoordelijk voor de reeds bestaande spreiding van kernwapens binnen de kapitalistische wereld? Neen. Die spreiding is het gevolg van de steeds scherper wordende en ook nu onverzoenlijke economische en politieke tegenstellingen binnen die wereld.

Heeft China recht op beveiliging door middel van kernwapens? Natuurlijk. Net als iedere andere staat, die met atoomagressie door een andere staat wordt bedreigd.

En dat werd en dat wordt China. Eerst was wellicht voor sommigen Goldwaters kandidatuur nodig om dit permanent aanwezige gevaar van Amerikaanse atoom-avonturen in Z.O. Azië te accentueren. De daarop volgende gebeurtenissen – onder Johnsons verantwoordelijkheid! – in Vietnam spraken nog duidelijker taal. Waarbij men de warme instemming vanuit Bonn met de Amerikaanse activiteiten bepaald niet mag negeren.

En laten wij toch vooral niet vergeten, dat ditzelfde Amerika nog altijd een stuk grondgebied van China via haar marionet Tsjiang Kaisjek bezet houdt; aldus weigert de grenzen van China te erkennen en te eerbiedigen (zoals Bonn dat in Oost-Europa weigert); daarentegen het door

haarzelf bezette deel van China als de rechtmatige Chinese staat erkent en zo zelfs als één van de vijf permanente leden van de UNO-Veiligheidsraad; het legale bestaan van de Chinese Volksrepubliek op deze wijze ontkent; en bij dat alles in China's nabuurstaten met militaire, politieke en economische middelen opereert teneinde niet alleen daar de nationale en sociaal-economische zelfstandigheidsbeweging te bevechten, maar ook om bases te behouden, die noodzakelijk zijn voor een eventuele opmars naar Peking.

Dat alles doet de staat, die als eerste en enige in hetzelfde deel van de wereld de atoombom heeft gebruikt. Tweemaal. Die blijkens het officiële rapport van de Amerikaanse Bombardementsdienst Hirosjima en Nagasaki uitkoos 'wegens hun concentratie van bedrijvigheid en bevolking' *). Waaraan de Britse geleerde Blackett de befaamde conclusie verbond dat het werpen van de bommen op Japan 'niet zozeer de laatste militaire daad van de Tweede Wereldoorlog was dan wel één van de eerste grote operaties in de koude diplomatieke oorlog tegen Rusland, die nu wordt gevoerd' **).

•

Er is geen enkele reden om aan te nemen, dat de m o r e l e standaarden in de Amerikaanse strategie sinds 1945 zodanig zijn gewijzigd, dat men er enig bezwaar in zou zien, 'het gele gevaar' andermaal op deze wijze te bestrijden. Korea***) en Vietnam bieden helaas het overtuigende bewijs voor het tegendeel, al is daar de A-bom dan tot dusverre niet gebruikt. Wie niet de beschuldigingen van de bacteriologische oorlogvoering tegen Korea en China wenst te accepteren, kan de chemische tegen Vietnam beslist niet ontkennen. Moreel gesproken, is zij van hetzelfde niveau als de A-bommen op Japan.

Dat de Amerikanen in 1950/51 het atoomwapen niet

---

* Aangehaald in: prof. dr. P. M. S. Blackett — Atoomenergie en zijn gevolgen — Amsterdam MDCCCCL — p. 174.

** Blackett, p. 174/175.

*** Wie over de oorzaken, het ontstaan en het verloop van die Koreaanse oorlog gedocumenteerd wil zijn, bevelen we I. F. Stones 'The Hidden History of the Korean War', New York 1952, nog altijd graag aan.

tegen Korea en China hebben ingezet, zoals de kring rondom MacArthur wilde doen, was het gevolg van het feit, dat president Truman met zekerheid wist, dat de atoomwapens, die de Sowjet-Unie inmiddels had weten te fabriceren, onmiddellijk ter verdediging van de twee Aziatische socialistische landen zouden worden gebruikt. Het Amerikaanse A-bom-monopolie was doorbroken; een nieuwe situatie in de wereld van politiek en diplomatie was ontstaan: gebruik van atoomwapens door één partij zou tot een dito gebruik door de andere partij leiden. Het Sowjet-Chinese bondgenootschap had gewerkt.

Hoe staat het thans? De USSR beschikt in 1964 niet alleen over zeker even machtige atoomwapens als de USA, maar volgens tal van deskundigen – wij denken aan een man als prof. Linus Pauling – over zowel raketten als anti-raketraketten, welke het voor 'brinkmanship'-filosofen uiterst weinig aanlokkelijk maken, dat schip zee te doen kiezen. Vandaar tenslotte de 'Kennedy-lijn', ook in de barste dagen van Dulles nooit geheel verslagen, tenslotte het produkt van een geleidelijk bewustwordingsproces in de USA onder de druk van de wereldontwikkeling.

Daartoe behoort niet alleen de groeiende macht van de socialistische wereld. Wij denken zeer bepaald ook aan de ontwikkeling in het 'westelijke', beter: imperialistische, kamp. Het aanvankelijk voor velen waterdicht lijkende NAVO-bondgenootschap onder Amerikaanse atoom-hegemonie annex Marshall-dollar-injecties, ging scheuren vertonen. Amerika's traditionele wereld-concurrent nr. 1, Groot-Brittannië, verkreeg tenslotte tóch het atoomwapen, waarvan het in 1942 als gevolg van zijn afhankelijke oorlogspositie, de aanwezige know how aan de USA had moeten afstaan. Dat was de eerste 'spreiding van atoomwapens' binnen één statenblok; Frankrijk werd, als bekend, nummer twee; men kent de situatie.

Tot op de dag waarop wij dit schrijven, is die situatie, dat drie kapitalistische staten, zij in het onvergelijkbare orden van grootte, zelfstandig atoomwapens bezitten, waarvan er één zelfs heeft geweigerd, het kernproefstop-akkoord van Moskou te tekenen. De NAVO, het blok van deze staten, staat NU voor de beslissing, of en in welke vorm er een vierde atoommacht binnen zijn muren zal komen: de Westduitse

Bondsrepubliek. Het lijkt niet teveel gezegd, dat die muren nú al vrijwel bezweken zijn....

Daarnaast staat de ontwikkeling in het socialistische kamp met één atoomstaat: de USSR, en een andere, die dezer dagen tot een eigen A-bomproduktie in staat zal zijn: China.

•

Wij zouden, hier gekomen, met nadruk het volgende uit het hierboven geschetste willen concluderen:

a) Het vraagstuk van China's politiek en China's streven naar eigen A-wapens, is één vraagstuk. Dat van Bonns politiek en Bonns streven een ander. Er bestaat slechts een kunstmatig geconstrueerd verband tussen.

Om het in personen te concretiseren: dat maarschalk Tsjoe Teh, die enkele tientallen jaren de Chinese arbeiders en boeren aanvoerde tegen eigen en vreemde uitbuiters, binnenkort over een A-bom van eigen makelij zal kunnen beschikken, kan en mag nimmer een argument zijn om generaal Trettner – de man van o.a. Kondor-Legioen in Spanje en Rotterdam 1940 – een dergelijke bom van Amerikaanse of Engelse of Franse of eigen Westduitse makelij te gunnen of te geven.

b) Dat West-Duitsland op het punt staat, over atoomwapens te gaan beschikken, is het gevolg van de in de laatste wereldoorlog nooit verdwenen en na de Duitse capitulatie krachtig herleefde politiek van die anti-communistische geallieerden, die in hun bondgenoot USSR en in het communisme binnen en buiten de eigen grenzen, een groter gevaar zagen dan in de herbewapening – ondanks Potsdam – van de gemeenschappelijk verslagen vijand. Bonns deelneming aan een MLF of beschikking over eigen A-wapens, is het militaire sluitstuk op de revanche-politiek die de nederlaag van 1945 weigert te erkennen.

Dat China op het punt staat, over eigen atoomwapens te gaan beschikken, is het gevolg van de zekerheid, dat de USA haar naar het leven staat en de vermeende onzekerheid, dat de Sowjet-Unie – die hoopt en poogt, zo mogelijk nog met diezelfde USA West-Duitsland in toom te houden – onder alle omstandigheden China tegen Amerika zal kunnen of willen steunen en beschermen.

Het is niet moeilijk in te zien, dat het Duitse imperialisme, als gebruikelijk, tegelijkertijd breekijzer is in en profiteur

van de geschetste ontwikkeling. Dat door het complexer lijkende karakter van de wereldpolitiek in ons supersonisch tijdperk, de traditionele Duitse politieke en militaire avonturiers een uitgelezen gelegenheid zien, hun spel ten eigen bate te spelen, of zij nu Erhardt of Adenauer, Schröder of Strauss heten. En dat al diegenen, die altijd al met een welwillend oog naar Ruhr en IJzeren Kruis hebben gekeken, hen in dat alles ijverig bijstaan.

•

Te ijverig soms. Dat heeft het bezoek van minister Luns aan Moskou bewezen. De Haagse correspondent van 'De Volkskrant' was niet de enige, maar traditioneel wel de meest geautoriseerde om mede te delen, wat 's heren Luns diepste roerselen ook bij diens ontmoeting met Chroestjow zijn geweest:

'Voor de Russen is de grote vrees altijd geweest dat de Westduitsers het liefst over een eigen nationale atoommacht beschikken. Moskou schrijft aan de Westduitsers de stille (sic! - schr.) wens tot 'revanche' op de Sowjet-Unie toe. Vandaar die Russische angst voor atoomwapens in Westduitse handen. Een multilaterale kernmacht zou de vrees van de Russen echter moeten wegnemen, want het voorkomt eigenmachtige zeggenschap van West-Duitsland over atoomprojectielen. Het zal een gemeenschappelijke onderneming worden van een aantal westerse landen, aldus zou mr. Luns zijn Russische gastheren willen voorhouden, meent men in Den Haag.'

Men hoort het de heer Luns reeds aan Nikita Chroestsjow uitleggen. Uiteraard met vrijmoedige gebruik making van de 'Chinese dreiging', waarvan de heer Chroestsjow immers ook alles weet; etc. etc.

Maar ongeveer toen de heer Luns zijn Onze Vader bad in de r.k. basiliek van Kiew, bezorgde een koerier van het Russische ministerie van buitenlandse zaken bij zijn ambassadeur te Moskou een nota over de MLF. 's Avonds thuis kerende, kon de heer Luns er kennis van nemen. Zo wisten wij en hij, nog vóór hij triomfantelijk op Schiphol zou worden ingehaald als eerste Haagse held uit het hol van de beer, dat de Sowjet-regering de MLF nooit zal nemen; en dat zij bij een eventueel doorzetten van het MLF-plan,

'geëigende maatregelen zal treffen om aan de nieuwe situatie het hoofd te bieden en doeltreffend haar veiligheid te beschermen.'

En dát is al weer het enige wat telt in de politiek: het feit. Men moge in Moskou nóg zoveel zorg hebben om de Chinese politiek en de meningsverschillen in de communistische wereldbeweging, men is voldoende marxistisch geschoold om hoofd- en bijzaken, illusies en feiten uiteen te houden. In Peking en communistisch elders staat dat natuurlijk niet anders.

•

Realiteitszin zou ook in het Westen niet misstaan. 'Mussert of Moskou' is een leuze geweest, die het denkend deel onzer natie met beslistheid van de hand heeft gewezen. Met dezelfde beslistheid dient thans neen te worden gezegd tegen iedere vorm van Westduitse atoombewapening, ongeacht het tijdstip of het feit van een Chinees atoomwapen.

Zo'n Chinees atoomwapen zal een nieuwe situatie in de betrekkingen der staten met zich brengen. Wanneer de Chinese Volksrepubliek eindelijk haar zetel in de UNO zal innemen, zullen alle vijf permanente leden van de Veiligheidsraad over A-wapens beschikken. De noodzaak van hun definitieve verbod en afschaffing zal daar slechts door worden geaccentueerd.

Het feit, dat Bonn nóch tot die grote vijf, nóch zelfs maar tot de UNO-leden behoort, omdat het weigert de bloedrode streep te erkennen die de oprichters van de UNO onder Hitlers Duitse veroverings-oorlog hebben getrokken, is op zichzelf reeds van voldoende gewicht om chantage in de trant van 'Bonn of Peking' of 'MLF of Peking' ten krachtigste af te wijzen.

Een dergelijk dilemma bestaat niet. Het wordt slechts kunstmatig gecreëerd om de strijd tegen het Duitse revanchisme, dat wél bestaat, te verlammen.

VRIENDIN

Gestorven handen
hebben haar woning gebouwd,
haar bloemen gezaaid,
erotische kelken met morgendauw en
zware avond.

haar naaktheid, als vertrouwelinge,
seint hun een tederheid in ritme
die zij haar gaven
in haar stilte.
ze zijn tevreden. zij gedenkt ze:

een kinderlichaam als betrapte,
een overtuigde luchtopname
in overgave aan een vreemde:
een klein metalen vergezicht,
haar ouders die de dood betaalden.

ze zijn tevreden. zij gedenkt ze.
het graf waarin de bloemen groeien
waarin zij woont
met de misdeelden
ligt soms te rillen van een vreugde

om weg te dansen
als soldaten.
een dirigent gebiedt de trom:
tempo van mars,
een mars met vleugels.

haar ouders die de dood betaalden.

zij geeft zich aan hun stille handen.

AL DRIE KWART

De zachtheid van het stille offer
de sterke tak van landverraad.
terreinen in ons
die niet weten.

het kwaad dat afbreekt,
volk dat antwoordt.
het landverraad van onze koning,
de trouwe dienst van de clochard:

Vriend (vriend zeg ik
dat woord met liefde)
wij moeten de hyena's bidden,
als duizendpoten handen vouwen

en met de houding van de leeuwen
bewaken wat nog leven zegt.

het grage misverstand, de mensen.
het hard applaus, de grage mensen.
het steenmoeras, de stalen dood.
het kerkhofgras, de stalen mensen.

al drie kwart van de grote steden,
al drie kwart van het heldenlicht,
al drie kwart van het stille offer –

Waar vinden wij ons onderkomen?
de besten dwarrelen, en hevig.
de liefsten knielen
zonder macht.

Inge Tielman

VERGEEF ONS HEDEN EN MORGEN

wacht
er is een stop
een nabericht van het verleden

kom tot bezinning

een voorbericht voor later

er worden steeds meer mensen geboren
de vlammen slaan hoog op in het bloed
er is een onderscheid in huid en kleur
blank geel zwart

stop

wij zijn al over de grens van het vuur
wij bevinden ons in de schuilschatten
van geciviliseerde strijdkrachten

stop

vergeet het maar
morgen gaat de hemel voor ons open
een val van sterren
wij zullen kleurenblind zijn
wij zullen onszelf vergeten
blindelings strijden tegen kleur
en tegenkleur
roepen om een wachtwoord
één woord
stop

Annie Romein-Verschoor

TWEE VRAGEN

Staat de vraag naar de plaats van de vrouw in de hedendaagse samenleving eigenlijk nog ter discussie, nu zij het kiesrecht veroverd heeft en tot iedere functie van het besturen van de tram af tot het besturen van de staat toe benoembaar is? De vrouw heeft haar plaats in onze maatschappij wel gevonden en is daar niet meer uit weg te denken, aangenomen dat ze een zekere discriminatie ten opzichte van promotiekansen en beloning voor lief wil nemen. Dat wil zeggen: de ongetrouwde vrouw, maar die vertegenwoordigt maar een klein percentage van het geheel. Ten aanzien van de overgrote meerderheid – de getrouwde – is er in de laatste jaren en met name in Nederland een grote onzekerheid gerezen omtrent haar functie. Die onzekerheid brengt mee, dat bij iedere poging tot omschrijving van de bestaande situatie – omdat we te doen hebben met een instelling, die niet werkelijk vast, die zelfs voortdurend in beweging is – de vraag: hoe is het? steeds door elkaar loopt met de vraag: hoe zou het moeten zijn? of: hoe is het bezig te worden?

Het merkwaardige is, dat het hier gaat om een probleem, dat, laten we zeggen, vóór de tweede Wereldoorlog als een afgedane zaak werd beschouwd. De populaire voorstelling was toen ongeveer als volgt: in de tweede helft van de vorige eeuw was de vrouw met grote roerigheid in verzet gekomen tegen haar aan de man ondergeschikte positie. Zij zou daarbij drie eisen hebben gesteld, waarin zij haar volkomen gelijk- en gelijkwaardigheid aan de man wilde vastleggen. Volledig staatsburgerschap (kiesrecht en verkiesbaarheid in ambten), een huwelijksrecht waarbij man en vrouw als gelijken tegenover elkaar stonden en het recht op arbeid. Aan het eind van de tweede Wereldoorlog waren die eisen, althans wat de Europese vrouw betreft in hoofdzaak verwezenlijkt. Er zou toen een reactie zijn opgetreden tegen het vermeende al te manlijke streven naar volstrekte gelijkheid van de vrije vrouwen en suffragettes, op wier activiteiten en cordaatheid men met een critische glimlach terug begon te zien.

Zoals zo vele populaire voorstellingen is ook deze niet

precies juist. Zo is het latere beeld van de vrije vrouw sterk beïnvloed door de vaak venijnige karikatuur, die haar tegenstanders van haar ontwierpen. Het overigens bijzonder aardige pocketboekje over de vrouwenbeweging, dat onlangs verschenen is *), gaat daar m.i. ook mank aan. Het zijn het soort spotprenten, die beantwoorden aan Speenhof's liedje:

Een vrije vrouw heeft korte rokken
dat je haast haar knieën ziet.
Kijk ze langs de straten sjokken,
kuiten heeft de stakker niet!
Nergens dik en nergens mollig,
niets dan vel en been en pees.
Welke man gevoelt zich lollig
naast zo'n wandelend stuk rookvlees?

Wie niet in de eerste plaats naar de karikatuur kijkt, maar naar foto's uit die dagen en de geschriften van de vrouwen zelf leest, ziet dat de 'kiesrechtdames' er prijs op stelden zich 'vrouwelijk' te gedragen, wat ieder van haar daar onder dan ook wilde verstaan en zich met zorg te kleden en vooral niet in opspraak te komen. Wanneer die kleding ons niet bekoort dan komt dat meer doordat ze zich wel aan de mode van de tijd hielden dan doordat ze daar tegen in gingen. Emmeline Pankhurst, de voorgangster der suffragettes vertoonde zich bij voorkeur in de pastelkleurige libertygewaden, die toen in artistiek-vrijgevochten milieus in de mode waren, met bloemenhoedjes en in zijden sjaaltjes gehuld. En de befaamde hobbezak, die overigens slechts door een zeer kleine groep vrouwen aanvaard werd, leek — al weer niet in de karikatuur, maar op foto's — als twee druppels water op de robe chemise van Dior.

In de tweede plaats was het recht op arbeid geen algemene eis, maar uitsluitend van de vrouwen uit intellectuele kringen, die goed betaalde arbeid — en de toegang tot de instellingen, die daar toe opleidden! — eisten en vrijwel alleen voor de ongehuwde vrouwen, die niet langer als duvelstoejager in de gezinnen van ouders, broers of zusters of op kosten van de familie wilden leven. Zij hadden er genoeg van, dat zorgzame broers zich moesten verzekeren tegen haar verder voortbestaan — in haar stand, wel te verstaan — na het overlijden van haar moeder, met wie het weduwepensioen, waarop zij ook moesten teren, zou verdwijnen.

*) Vrouwen vooruit! door D. H. Couvée en Anje Boswijk (uitg. Bert Bakker).

De proletarische vrouw daarentegen en met name de getrouwde, die soms tesamen met haar kinderen uit armoede naar de fabriek gedreven werd en zo gedwongen haar gezin te verwaarlozen, kon het recht op arbeid gestolen worden. Vandaar de geringe samenwerking tussen de vrouwen- en de arbeidersbeweging.

In de eerste helft van de 20ste eeuw ontstaat er een situatie, waarbij:

1e de vrouw het kiesrecht krijgt;

2e de huwelijkswetgeving herzien wordt;

3e de vrouw wordt toegelaten in de z.g. vrije beroepen en in een snel toenemend aantal hogere en vooral lagere ambtelijke, bureau- en andere functies, maar waarbij het aantal gehuwde fabrieksarbeidsters afneemt.

Dat alles is een gevolg van de vrouwenbeweging, èn van het door de arbeidersbeweging afgedwongen hogere levenspeil op basis van het loon van de man èn van de snel oplopende behoefte aan ambtelijk, kantoor- en winkelpersoneel, verpleegsters, enz. Na de eerste wereldoorlog is het even gewoon geworden om aan een meisje te vragen, wat ze wil worden als aan een jongen, maar het werken van de vrouw in de maatschappij blijft overwegend een overbrugging naar het huwelijk, de opleiding tot een diploma een soort verzekering, 'die je, hoop ik, nooit nodig zal hebben', zeiden zorgzame ouders. Veelal op bijbelse gronden werd betoogd, dat de vrouw-en-moeder in het gezin hoorde en de publieke opinie sloot zich daar bij aan. Van een vermeende reactie op de vrouwenbeweging is eigenlijk alleen iets merkbaar in een enkel geschrift, in een wat spottende houding, ja, een verloochening van die malle dames, die zich zo druk gemaakt hadden over iets wat nu allang iedereen vanzelfsprekend vond èn in een weer discutabel worden van het recht op arbeid van de vrouw in crisisperioden. Maar verder blijft de emancipatie geleidelijk voortschrijden: de vrouw komt in het parlement en in vele andere tot nu toe 'manlijk' geoordeelde functies, het jonge meisje krijgt meer en meer dezelfde bewegingsvrijheid als de jonge man, het aantal vrouwelijke studenten neemt toe, etc.

Tijdens de tweede wereldoorlog gingen we, mogelijk als troost voor het vele onvolkomene, dat we toen doormaakten, ons verdiepen in wat er na de oorlog verbeterd zou kunnen worden en onze eerste activiteiten in '45 waren daarvan doordrongen. Zo kwam ik er toe in die dagen in Vrij Nederland een artikeltje te schrijven, waarin ik de vraag opwierp

of het niet voor alle partijen profijtelijk zou zijn, wanneer er halve baantjes in diverse beroepen werden ingesteld voor kunstenaars en getrouwde vrouwen. Dat sloeg in, maar niet zoals ik verwacht had. Er kwam een enkele hartekreet van een getrouwde vrouw en moeder, die voor haar huwelijk een paar jaar met enthousiasme gewerkt had in het vak van haar keuze en die nu — heus niet omdat ze niet van haar man en kinderen hield — er naar hunkerde om weer eens iets te doèn. Maar er kwam een heel stapeltje brieven van in haar eer getaste, verontwaardigde huisvrouwen, die mij voorrekenden, dat een goede huisvrouw, zelfs zonder kinderen, heus niet om werk verlegen behoefde te zitten, als ze haar huis naar behoren aan kant hield, haar tuin en kamerplanten verzorgde, haar muziek of haar literatuur bijhield of iets aan maatschappelijk werk deed, dat een moeder 24 uur per dag klaar moest staan voor haar kinderen, etc. Maar er waren zo mogelijk nog bozer brieven van mannen, die mij een verdorven schepsel vonden en mijn man en kinderen beklaagden. Eén ervan tekende mijn volledig beeld: een rijke dame met veel personeel, die zich de hele dag achter haar bureau gezeten kon bezig houden met het schrijven van dergelijke mallotige artikeltjes.

Ik begon ook boos te worden, maar daarmee was mijn probleem niet opgelost. Temeer niet, toen er ook brieven kwamen van hoofden van grote bedrijven, die me zwart op wit voorrekenden, hoe dilettantisch mijn toekomstdromen waren: met de huidige bedrijfsvormen en sociale voorzieningen was het onmogelijk andere dan volledige werkkrachten in dienst te nemen.

Het werd me duidelijk, dat er een grote weerzin bestond tegen de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw, dat die weerzin moreel gerechtvaardigd werd, met name door de kerkelijke groeperingen en dat die nergens in de omringende landen, waar toch dezelfde godsdiensten beleden werden, zo sterk was als bij ons. Volgens de statistiek werkten in Amerika en Engeland in 1960 1 op de 3 getrouwde vrouwen in Nederland 1 op de 20. Ook in West-Duitsland en Skandinavië is het percentage veel hoger dan bij ons om over de communistische landen maar helemaal niet te spreken. Een van de oorzaken daarvan is zeker wel dat wij de oorlog 1940—1945 economisch passief, althans zo passief als ons maar mogelijk was, hebben doorleefd en niet de levée en masse van alle beschikbare krachten zoals elders hebben gekend. Maar in de algehele verklaring van het verschijnsel willen we ons hier niet verdiepen. Wel even aanstippen, dat het meest gangbare argument tegen de arbeid van de

getrouwde vrouw: dat het n.l. altijd zo geweest zou zijn, maar zeer betrekkelijke gelding heeft. Immers van voor de steentijd af heeft de vrouw in het werk van de man gedeeld, dat eeuwen lang in en om de woning verricht werd. Pas toen het werk het huis verliet en naar de fabriek ging, werd haar dat afgenomen. Het laatst bij de boeren, waar nu zuivelbereiding en pluimveeteelt fabriekmatig verlopen, zodat vele vrouwen van boeren geen boerin meer zijn, en in het winkelbedrijf, waar het aantal door man-en-vrouw beheerde zaken toch ook gestadig kleiner wordt.

Laten we zo objectief mogelijk de lijn van de ontwikkeling volgen. De na-oorlogse hausse bracht de leus: produceren en exporteren of internationaal achterop raken. We raakten niet achterop, zelfs niet ondanks het verlies van de rijke koloniën, maar ter wille van de export werden de lonen laag gehouden, lager dan in de omringende landen. Resultaat: een grote vermeerdering van welvaart, maar een weinig rechtvaardige verdeling daarvan met een stijgende spanning op de arbeidsmarkt. Men had kunnen verwachten, dat nu hetzelfde of iets soortgelijks zou gaan gebeuren als in de 19de eeuw, toen de industriële revolutie een snelle aanwas van de industrie bracht, die bij de toen beschamend lage lonen vrouwen en kinderen en masse naar de fabrieken dreef. Maar nu bleef het aantal vrouwen, dat bereid was in loondienst te gaan om het onvoldoende loon van de man aan te vullen, betrekkelijk laag. Blijkbaar heeft het gemiddelde arbeidersgezin, uitgegroeid boven de naakte armoede van de 19de eeuw, zich zekere eisen aangewend van verzorging van het huis en toezicht op de kinderen, die hiermee onverenigbaar werden geoordeeld; en staan ook vele arbeiders, zoals vele andere mannen op het standpunt, dat het beneden hun waardigheid is, wanneer de vrouw meehelpt de kost verdienen en werkt de sterk gepropageerde leuze 'de vrouw in het gezin' nog na. Bovendien zijn onze vrouwenlonen nog lager dan die van de mannen en zijn wij ernstig achtergebleven met de voorzieningen, die het een werkende huisvrouw en moeder mogelijk moeten maken een deel van de dag van huis te zijn. Ik laat in het midden — omdat dat niet te controleren valt — hoeveel ongeregistreerde arbeid door vrouwen wordt gedaan met name in de huishouding, meestal voor enkele uren per dag of enkele dagen in de week.

En nu zien we een verschijnsel optreden, dat mij, indachtig aan mijn teleurstelling van '45, wel een beetje in mijn vuistje doet lachen: de advertenties in de bladen, in de tram, op het bioscoopscherm: 'Meisjes, komt werken bij

X, het is er zó gezellig', worden aangevuld met: 'wij hebben ook plaats voor getrouwde vrouwen eventueel voor een gedeeltelijke werkdag of enkele uren. Kom eens praten met onze sociale werkster', etc.

En daarmee zijn we er nog niet. In '62 vierde het katholiek nationaal bureau voor geestelijke volksgezondheid zijn 10-jarig bestaan met de uitgave van een bundel beschouwingen over de in loonarbeid werkende gehuwde vrouw: *De niet-aanwezige huisvrouw*, geschreven door een tiental overwegend katholieke auteurs onder redactie van de katholieke hoogleraar Buytendijk. Bij lezing van het boek valt allereerst op, dat geen van de medewerkers het absoluut afwijzende standpunt inneemt, dat men misschien uit de negatieve formulering van de titel en hun levensbeschouwing zou afleiden. De uitgesproken bedoeling zit voor misverstanden op te ruimen over het werken van de gehuwde vrouw en het is duidelijk, dat die misverstanden vooral bij de tegenstanders worden gezocht. De absolute eis: de vrouw in het gezin wordt nergens verdedigd. Men ontkent de nadelen niet, maar ziet de zaak als een probleem met zijn voor en zijn tegen, waarbij de voordelen een ruime plaats krijgen en de nadelen niet meer in het morele vlak worden getrokken. Mevr. dr. Verwey-Jonker betoogt, dat zowel de welvaart als het welzijn van ons volk de deelneming van de gehuwde vrouw aan het arbeidsproces eist. De psychiater dr. Trimbos betoogt op grond van zijn praktijkervaring, dat heel wat vrouwen van tegen de veertig, naar moderne opvattingen jong getrouwd en met een beperkt gezin, nadat zij haar kinderen hebben 'afgeleverd' tot verveling, neurasthenie en pietluttige schijnarbeid vervallen en er zeer gediend mee zouden zijn, wanneer zij het werk, waartoe ze voor haar huwelijk geschoold werden, weer konden opvatten.

Mevr. Schellekes-Ligthart wijst evenals mevr. Verwey op de noodzaak meer gehuwde vrouwen in het arbeidsproces op te nemen, omdat het meisje langer blijft school gaan en eerder trouwt en overweegt de vraag: gezinstaak – beroepsarbeid, controverse of synthese? voor heden en toekomst. Evenals mevr. Verwey is zij van mening, dat de synthese noodzakelijk is en dat door voorlichting, ook over vereenvoudiging van het huishoudelijk bestel en door overheidsmaatregelen die synthese in de hand moet worden gewerkt. Tot die overheidsmaatregelen zou o.a. moeten behoren opheffing van de finantiële achterstand van de werkende vrouw en officiële erkenning van de bijzondere omstandigheden, waaronder zij werkt, b.v. kortere werkduur bij

zwangerschap en bevallingsverlof, maar ook bij ernstige ziekte van kinderen, e.d.

Daartoe moet het regeringsstandpunt een aanmerkelijk eind verschuiven, want tussen 1904 en 1940 heeft onze overheid tienmaal een meer of minder geslaagde poging gedaan de arbeid van de gehuwde ambtenares, onderwijzeres, enz. te verbieden of aan banden te leggen, een opportunistische wisselvalligheid, die werd vastgelegd in een bekende karikatuur: in-spin de bocht gaat in, uit-spuit de bocht gaat uit. De steun, die de regering daarbij in het parlement vond, liet duidelijk zien, wat er op dat punt in ons volk omging. In de jaren '30 (de grote crisis) stelde de katholieke politicus Romme een wet voor (door zijn opvolger ingetrokken) om alle beroepsarbeid van gehuwde vrouwen te verbieden, omdat het 'natuurlijk bestel' haar het gezin als arbeidsterrein toewees. Even 'natuurlijk' viel daaronder niet het werk van schoonmaaksters en thuiswerksters voor zoveel centen per stuk voor de textielbedrijven. Vooral dat laatste, door duizenden vrouwen van werklozen klandestien bedreven — de buren mochten de naaimachine niet horen snorren! — om de aftrek van de steun te ontduiken, heeft het zenuwgestel en het gezinsleven van menige vrouw meer aangetast, dan een halve baan buitenshuis zou hebben gedaan.

Een paar commissies in 1948 ingesteld door het Centrum voor staatkundige vorming om rapport uit te brengen over de arbeid van de gehuwde vrouw en over het tekort aan huishoudelijke hulp draaien wat om de hete brij heen. De tweede wil haar probleem oplossen door eenvoudige fabrieksarbeid voor vrouwen te verbieden, de eerste wil geen overheidsmaatregelen, maar doet een dringend beroep op het moreel van de vrouw als moeder en als concurrent van de man, om maar liever thuis te blijven.

In '58 werden alle beperkende overheidsbepalingen afgeschaft en onze huidige regering is de eerste geweest — let wel een overwegend rechtse en kerkelijke regering — die een beroep op de getrouwde vrouw heeft gedaan ter wille van de ontspanning op de arbeidsmarkt.

Er zijn, geloof ik, weinig voorbeelden te vinden van een zo snelle aanpassing van de moraal aan de economische noodzaak. Weliswaar kan lang niet iedereen die snelle ontwikkeling bijbenen. Bij een onlangs gehouden televisiestraatenquête, waarvan men overigens de waarde zeker niet moet overschatten, waren de meeste antwoorden op de vraag: moet de vrouw buitenshuis gaan werken? nog in het genre van: Waarom zou ze? en Nee, hoor, laat ze maar

rustig thuis blijven. En nog altijd houden een aantal R.K. schoolbesturen bij het lager en nijverheidsonderwijs er aan vast, dat een onderwijzeres bij benoeming een stuk moet tekenen, dat ze haar ontslag zal nemen, wanneer ze trouwt.

Maar van de andere kant wordt de zaak nu even energiek aangepakt. Ik wees al op de publicatie: *De niet-aanwezige huisvrouw*. En de getrouwde vrouw kan de laatste maanden geen krant opnemen of ze wordt er aan herinnerd, dat het eigenlijk haar plicht is iets te doen aan de benarde arbeidsmarkt. Een uitvoerig oriënterend artikel op de vrouwenpagina van de N.R.C. van 2 november l.l., gaat uit van 1e het feit dat nu de regering voor het eerst in de geschiedenis de mogelijkheid heeft aangeroerd de getrouwde vrouw in te schakelen in het arbeidsproces en 2e van de onuitgesproken gedachte, dat de economische noodzaak de moraal bepaalt. En in een wekelijks bijvoegsel van dezelfde krant van kort daarop gewijd aan het 50-jarig bestaan van de Rotterdamse economische hogeschool lezen we in een artikel over het studeren van vrouwen aan deze instelling: 'In de toekomst zullen veel meer gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces moeten gaan deelnemen ter ondersteuning van een voortdurende vergroting van het nationaal inkomen'. Dat windt er geen doekjes om. Blijkbaar is de voortdurende vergroting van het nationaal inkomen — in wiens handen? — zo'n onafwijsbare eis, dat alle de-vrouw-in-het-gezin-moraal er onder verkruimelt.

De N.C.R.V. begon in december een vraaguurtje van dr. C. Blankestijn, waar door de kijkers ingestuurde vragen zullen worden behandeld. Om de eerste keer op gang te komen sneed hij het probleem van de arbeid van de gehuwde vrouw aan en deed dat op een wijze, die geen twijfel aan de bedoeling van de uitzending overliet. Er kwamen een aantal getrouwde vrouwen in haar werk voor het voetlicht, die allemaal verzekerden, dat het ze geestelijk zo verruimd had weer aan het werk te zijn, dat het haar zelfgevoel sterkte, dat haar man eerst wel bezwaren had gehad, maar nu helemaal bekeerd was, dat de kinderen er zo zelfstandig en behulpzaam van werden, enz. In een volgende uitzending kwam dr. B. er nog eens op terug, kennelijk omdat hij brieven van tegenstanders en tegenstandsters had gekregen, waarvan er ook één aan het woord kwam, maar met tegenover zich een warme voorstandster en een bestuurslid van het Chr. Nat. Vakverbond, die met de cijfers kwam aantonen hoe nodig het was en betoogde dat het verbond er lang tegen was geweest, maar dat er nu een kentering was gekomen, doordat er zo'n dringende

behoefte aan was en omdat de vrouwen het zelf wilden. Dat laatste blijft overigens, gezien de verhouding van 1 op 20 nog wel een open vraag evenals die naar de houding van het vakverbond, ja, van de hele vakbeweging bij een onverhoopte nieuwe crisis.

Nu men in leidende overheids-, vakbewegings-, bedrijfs- en kerkelijke kringen zijn zakelijke en morele bezwaren laat vallen, wordt de vraag 'kan het?' centraal, vooral juist voor hen, die al eerder op het standpunt stonden, dat het de vrouw mogelijk gemaakt moest worden een eigen keus te doen, omdat ze enige reden hebben de zo onverwachte hulp van vroegere tegenstanders te wantrouwen.

Laten we eens van de volgende punten uitgaan:

1e het bedrijfsleven heeft de arbeid van de getrouwde vrouw nodig.

2e bij het normale beperkte gezin en de vereenvoudiging van de huishouding is alleen de vrouw met nog niet schoolgaande kinderen, die daarbij niet vervangen kan worden, de hele dag aan huis gebonden.

3e man èn vrouw zijn samen aansprakelijk voor een goede verzorging en opvoeding van de kinderen, al zien we in vele gevallen, dat de man het practisch aan zijn vrouw overlaat, omdat hij elders in beslag wordt genomen.

Dan kunnen we ons de volgende vragen stellen:

1e Is de vrouw niet alleen vrij, maar misschien zelfs verplicht om te gaan werken i.p.v. een deel van de dag te gebruiken voor dingen waar ze plezier in heeft of met klungelarijen te verdoen? Onze hele maatschappij is doortrokken van een arbeidsethos: wie niet werkt zal niet eten. Rust roest. Ledigheid is des duivels oorkussen. Ga naar de mieren.... enz. Toch zullen velen van ons nog altijd bereid zijn vanwege de 'heiligheid van het huwelijk' een groeiend aantal vrouwen toe te staan, wat een kleine bevoorrechte groep door de eeuwen heen altijd genoten heeft, maar wat ze b.v. uitdrukkelijk veroordelen in het arbeidspatroon van vele ontwikkelingslanden: u kent de morele veroordeling van 'de luie neger', die genoeg heeft aan een handje mais of rijst en een visje en geen roeping heeft om 'vooruit te komen'. Onze in de eerste plaats op winst maken gerichte maatschappij levert bovendien niet als in de socialistische landen de ideologie op, waar de vrouw haar extra inspanning aan zou kunnen dienstbaar stellen.

2e Als het geen arbeidsethos is, of als zoals hier dat arbeidsethos overstemd wordt door een ander ethos: dat van huis en haard en al wat zich daarachter kan verschuilen,

wat kan de vrouw er dan wel toe brengen te gaan werken?

Om te beginnen finantiële noodzaak of althans de behoefte zich iets ruimer te bewegen dan het inkomen van de man toelaat. Soms ook, dat hangt van de verhouding binnen het huwelijk af: behoefte om over eigen inkomsten te beschikken. Het is een streven, dat tot voor kort graag gesignaleerd werd als materialisme, zucht naar weelde, ja, onrechtvaardige opeenhoping van salarissen door lieden, die redderig meenden te mogen uitmaken, wie zich een t.v. mocht veroorloven, maar geen bezwaar maakten tegen mannen, die door 'ijver en ondernemingslust' of het opeenhopen van commissariaten hun inkomen vertienvoudigden. Een hoog percentage van deze materialistische vrouwen, die louter om het geld werken, kunnen moeilijk anders, omdat alleen mensen met uiterst beperkte geestvermogens het werk aan de lopende band om zichzelfs wil kunnen waarderen en de 'voortdurende vergroting van het nationaal inkomen' weinigen als een persoonlijk ideaal zal voorstaan. Het beroep van de regering op de getrouwde vrouwen zou dan ook m.i. alleen enige zin gehad hebben, wanneer ze tegelijk de lonen gelijk getrokken had.

En dan is er de gestadig groeiende groep vrouwen met een min of meer uitvoerige — en min of meer dure! — vakopleiding: verpleegsters, kantoorpersoneel van alle rangen, laboranten, academisch geschoolden, artiesten, enz. Als deze vrouwen van haar werk houden, is het hard het bij een huwelijk te moeten opgeven. Men spreekt wel eens — en niet altijd ten onrechte — over gebrek aan ernst bij de studerende vrouwen, maar wie dat doen, stel ik graag de vraag: hoeveel mannen zouden hun studie ernstig nemen, wanneer ze wisten dat ze die moesten opgeven, als ze trouwden en dan een leven lang werk doen, wat ze nooit gekozen zouden hebben?

Sommige blijven in het begin van haar huwelijk werken, maar moeten dat opgeven, als er kinderen komen — èn dan op een geamputeerd inkomen terug vallen op een moment, dat er juist meer nodig is. Een goede plaatsvervangster is moeilijk te vinden en eist bovendien — terecht — een belangrijk deel van het door de huisvrouw verdiend salaris op — zonder dat de fiscus daarmee rekent! —, maar heeft aan een gezinnetje met een of twee kinderen eigenlijk ook weer geen volledige dagtaak. Bovendien brengt dit het bezwaar mee een huisgenote in het gezin te moeten opnemen, die er niet altijd ingroeit. Resultaat dat de baan wordt opgegeven.

O, voor velen is dat helemaal geen ondragelijk leed, een

mens kan zich aan veel aanpassen, zeker wanneer daar een gelukkig gezinsleven tegenover staat. Zij werpen zich op het befaamde 'doe het zelf' en verven, tuinieren en naaisteren er lustig op los. Het is een soort modern gecamoufleerde ontsnapping uit een gewild of opgelegd conservatisme en de industrie, die zich geen productiekans laat ontgaan, komt daaraan tegemoet met een hele 'uiterst moderne' huishoudapparatuur van wasmachines, mixers, etc. voor vrouwen, wier grootmoeders al zo modern waren om de was de deur uit te doen en de banketbakker op te bellen. Maar er zijn er ook, die er echt onder lijden, die hunkeren naar het zelfgekozen werk, naar de roeping, waarvan ze zich bewust zijn. En er zijn de ontevredenen en de gefrustreerden, voortdurend er op uit te doen blijken, dat ze te goed zijn voor maar-huisvrouw en die hun leven lang lid blijven van de bond van academisch gevormde vrouwen, omdat ze eens 30, 40 jaar geleden een doctoraal examen deden.

'Maar', zeggen de enthousiaste imkers, die de nijvere werkbijtjes weer naar hun bedrijf proberen te fluiten, 'na tien, vijftien jaar, als uw kinderen naar school zijn, zoudt u toch weer kunnen beginnen'. Naar mijn mening kunnen daarover alleen zij meepraten, die het ervaren hebben. Hoe staat een man er tegenover, die na zo'n periode door ziekte of wat dan ook te zijn uitgeschakeld, zijn oude beroep weer zou willen opvatten in deze tijd nu de techniek van vrijwel alle vakken met de paar jaar verandert, nog afgezien van het uit de routine raken?

Wat nauwelijks minder zwaar weegt: het weer wennen aan het gareel. Want een huisvrouw, hoe gebonden ook, is eigen baas. Ze deelt zelf haar tijd in, ze moet, zeker, met man en kinderen rekenen, maar ze hoeft geen chef naar de ogen te zien, haar werk niet in te passen in dat van collega's.

Er zijn enkele gelukkige gevallen: vrouwen, die het werk van haar keuze thuis tussen de bedrijven door kunnen aanhouden of die een bevredigingsgevend aandeel in het werk van haar man kunnen hebben, maar ook die zouden toch wel even achteruit deinzen, wanneer ze op haar veertigste op eens in de routine van een ziekenhuis of een school werden geplaatst. Terecht zei de directrice van een ziekenhuis, die voor de televisie door dr. Blankenstijn werd ondervraagd, dat ze wel getrouwde vrouwen als verpleegsters wilde aannemen, maar toch liever niet, als ze er lang uit geweest waren.

U ziet, ik die er altijd voor ben geweest ook de getrouwde vrouw het recht op arbeid toe te kennen, weeg de

bezwaren niet licht, nu puntje bij paaltje komt en men een beroep doet op haar medewerking. Of ik dan uit een soort dwarsdrijverij terug zou willen naar: de vrouw in het gezin? Neen, maar ik vind wel, dat we de propaganda voor het werken van de getrouwde vrouw niet helemaal ernstig kunnen nemen en moeten vrezen, dat men bij een ontspanning van de arbeidsmarkt weer in de oude 'moraal' zal terugvallen, wanneer die propaganda niet gepaard gaat met uitgebreide voorzieningen om het haar mogelijk te maken zonder overspanning bij huwelijk in haar werk te *blijven*, zo nodig met een beperkt aantal werkuren. Die voorzieningen zouden moeten beginnen bij de woningbouw. Zeker, er zijn een aantal arbeidsparende huishoudelijke apparaten, maar ze worden te individueel toegepast. Een goed, modern woonblok moet centraal verwarmd zijn, een gemeenschappelijke moderne waskelder hebben, een centrale keuken, waar men niet zijn prak behoeft te gaan halen, maar òf zijn maaltijd opgediend kan krijgen, òf die kant en klaar of zo ver bereid, dat de mogelijkheid tot een persoonlijke toets overblijft, mee naar de eigen woning kan nemen. En vooral: er moet een goede crèche zijn. Ik zeg niet, dat er geen goede crèches bestaan, maar er zijn er veel te weinig en wanneer men werkelijk meer getrouwde vrouwen in het arbeidsproces wil halen, moet men tegemoet komen aan de volkomen redelijke bezwaren van moeders om 's morgens vroeg bij tij en ontij met een of twee kinderen, al of niet verkouden, per fiets of overvolle tram naar de crèche te trekken. Een crèche moet binnenshuis te bereiken zijn en kan dan ook een uitkomst zijn voor de moeders van de toch nog altijd bestaande grote gezinnen, wanneer ze inkopen moeten doen of een paar uur rustig willen besteden aan werk, waar ze al haar aandacht voor nodig hebben.

Ik weet wel, dat is niet van vandaag op morgen uit de grond gestampt, we zullen een overgangstijd moeten doormaken, maar we dienen ons daarvan bewust te zijn en er alles op zetten om die overgangstijd zo kort mogelijk te maken. En bedenk eens wat een fooi dat zou kosten in vergelijking met een zinneloze atoombewapening!

Maar vooral: wanneer we van een overgangstijd spreken, moeten we ons afvragen: een overgang waarheen. Naar een tijd, waarin het te zware en gespannen leven van een aantal werkende getrouwde vrouwen van nu het normale type zal zijn? De toekomst laat zich niet voorspellen, maar dat moet er ons niet van weerhouden met de gegevens, waarover we beschikken en met de fantasie, die ons los maakt van de sleur, een toekomstbeeld te ontwerpen, waar we op aan

kunnen werken. Dat doet de econoom, dat doet de politicus, dat doet de socioloog. Wat men daarbij, misschien uit overmaat van degelijkheid nog wel eens mist is de fantasie.

Onlangs hield Harold Wilson, de leider van de Engelse Labourparty een opzienbarende congresrede, waarin hij wees op de geweldige betekenis van de automatisering, die bezig is zich in de industrie te voltrekken. Hij zei, hoe belangrijk het voor het Engelse volk was, daarbij niet op Amerika achter te raken en rekende voor, dat om dat te voorkomen Engeland in snel tempo de opleiding van zijn academici moest verveelvoudigen, een regeringstaak, die hij alleen aan de Labourparty, maar dan aan een tot die taak ontwaakte Labourparty zou toevertrouwen, te meer omdat dat ook inhield, dat de 12.000.000 werklozen, die de automatisering van de Engelse industrie zou opleveren, aan nieuw werk zouden moeten worden geholpen. Als je dat leest, verdiept in het probleem, waar wij ons hier mee bezighouden, denk je: uit spuit, de bocht gaat uit, daar gaan al die vrouwen weer terug naar de huiselijke haard. Maar ligt deze redenering niet in dezelfde lijn als die van de Amerikaanse economen, die voorrekenden, dat de opheffing van de koude oorlog een ramp zou zijn.... omdat die tot grote werkloosheid in de oorlogsindustrie zou voeren?

Ik vrees dat de economen me wel weer een vreselijke dilettant zullen vinden, maar ik kan toch niet laten me zelf en vooral die economen opnieuw een vraag te stellen:

De mens heeft van de uitvinding van de hefboom en het wiel af steeds meer arbeidbesparende werktuigen, machines en instrumenten uitgevonden. Bij de invoering van de stoommachine ging die ontwikkeling niet zonder schokken: massale werkloosheid en aanvallen van de radeloze arbeiders op de machines, die hen brodeloos hadden gemaakt. Die noodtoestand werd opgeheven door verhoogde afzet en export. Maar wanneer in de 19de eeuw de arbeiders een vrije zondag, een 8-urige werkdag en in onze eeuw een 5-daagse werkweek en vacantie eisen, dan worden die eisen niet ingewilligd, alleen omdat 'hun machtige arm het wil', maar ook omdat de meer en meer gemechaniseerde industrie geen raad zou weten met een 14-urige werkdag. Is het dan zo'n verwilderd fantastisch toekomstbeeld, wanneer we tegenover Harold Wilson's werk voor 12.000.000 'werklozen' de onnozele vraag stellen: waarom moeten werkbesparende vindingen onvermijdelijk leiden tot het zoeken van meer werk? Is werk *zoeken* in zichzelf niet iets absurds, even absurd en zelfs aanzienlijk gevaarlijker in de wereldeconomie dan in het tweemaal per dag stof afnemen of de tijd-

vullende nuttige en fraaie handwerken van onze 19de eeuwse voormoeders? Is de enige oplossing om weer een periode als de jaren dertig te ontgaan: meer produceren, meer prullen maken die gauw kapot gaan, zodat ze door nieuwe prullen vervangen kunnen worden en we bovendien weer een nieuw werkobject krijgen in het wegwerken van de oude – denk aan de ons landschap overwoekerende autokerkhoven en onze met matrassen en fauteuils gestoffeerde grachten! – en dan maar elkaar verdringen om afzetmarkten bij volken, die al klaar staan om ook te gaan meedingen in de productieslag?

De logische consequentie van een werkbesparende automatisering is toch: minder werken. Waarom windt mijnheer Verolme, die toch een man van groot economisch inzicht moet zijn, zich dan zo op, als zijn arbeiders af en toe eens in het gras gaan zitten. Doen ze daarmee – ik spreek in volkomen ernst – niet een eerste stap om ons voor weer het leed en het gevaar van een zware crisis te bewaren? Waarom beginnen we niet nu al bewust aan te sturen op een werkdag van zegge vier uur? Dan behoeven we over een jaar of twintig onze moraal niet zo abrupt aan te passen als nu aan de vrouwenarbeid. Want ik weet wat bij velen de reactie hierop zal zijn: een grote bezorgdheid over wat de mensen in de vrij gekomen uren zullen gaan doen, precies zoals men bij de overgang naar de 8-urige werkdag bezorgd het hoofd schudde over al die arbeiders die uren lang in de kroeg zouden gaan hangen. In de werkelijkheid zette merkwaardigerwijs juist in die tijd de geheelonthoudersbeweging en speciaal onder de arbeidersbevolking door. Wij zijn nu eenmaal bezeten van het arbeidsethos, van de heiligheid van de arbeid en we hebben lang in gevangenissen en opvoedingsinstituten de – liefst eentonige en harde – arbeid als de enige remedie tegen de misdadigheid beschouwd. De wasmachinefabrikanten, die aanvankelijk de huisvrouwen dachten te verlokken met 'uw wasdag een heerlijke vrije dag voor u', ontdekten al gauw, dat 'wat kan u nu veel tijd aan uw kinderen besteden' het veel beter deed. Wij zullen niet gauw in moreel afkeurende zin van iemand zeggen, dat hij zo ijverig is en toch heb ik me wel eens afgevraagd of de Duitsers niet een heleboel minder op hun geweten zouden hebben, wanneer ze niet zo verdammt fleiszig waren geweest en wat meer in het zonnetje waren gaan zitten. Dat doen ze nu na het wirtschaftwunder wel, maar op ons strand. Misschien nu de moraal van de-vrouw-in-het-gezin zo betrekkelijk gemakkelijk blijkt ondergraven te kunnen worden, zullen we ook nog wel eens van de

arbeidsethos bevrijd raken, als we maar genoeg automatiseren.

In het begin van het vorige jaar hield de secretaris van de U.N.O. Oe Thant een Nieuwjaarsrede voor de televisie. Hij zei daar veel verstandige dingen in, want hij is, geloof ik, een verstandig en wijs man. Deze zoon van een voor kort koloniaal, *dus* onderontwikkeld volk, sprak ook over de noodzaak van samenwerking der volken, over hoeveel de volken van Azië en Afrika konden leren aan techniek, organisatie en bestuurskunst van het Westen. Maar, zei hij, ook die andere volken hebben kwaliteiten, waar het Westen van kan leren. Dacht hij, de Boeddhist, aan de verdraagzaamheid van zijn religie of mogelijk aan de gave van het zalig nietsdoen?

Het is maar schijn, dat we met het voorgaande ver zijn afgedwaald van ons thema: de arbeid van de gehuwde vrouw. Want ik zie geen werkelijke oplossing van de problemen, die daarmee samenhangen dan door een aanzienlijke inkorting van de arbeidstijd, die door de automatisering niet alleen mogelijk, maar waarschijnlijk zelfs onvermijdelijk zal worden.

Een 4-urige arbeidsdag zou niet alleen de werkende vrouw bevrijden van de overbelasting en spanning, die nu maar al te vaak haar deel zijn, maar ook man en vrouw in staat stellen tot een redelijke en voldoening gevende verdeling van de gezinstaak, tot zich werkelijk bezig houden met de kinderen, i.p.v. het haastige, halve uurtje hulp bij huiswerk, zou de mogelijkheid openen verder van het werkcentrum af te wonen, zodat niet meer miljoenen kinderen zouden moeten opgroeien in de stenenwoestijnen van onze steden en onder de giftige adem van onze fabrieken. Omdat hier overal het misverstand loert, moet ik er misschien bij zeggen, dat het mij niet gaat om een gereglementeerde heilsstaat met gerantsoeneerd werk. Waarom zou ieder, die werk doet van het soort, waar men bezeten van kan zijn, zich daaraan niet mogen uitleven?

Het lijkt allemaal zo akelig eenvoudig en vanzelfsprekend, dat bij de leek in economicis, die zich dat zo uitdenkt, wel twijfel moet rijzen of hij zich niet aan de meest verwilderde fantasieën overgeeft. Of liever zou moeten rijzen, wanneer de ervaring ons niet geleerd had, dat het eenvoudige en vanzelfsprekende meestal pas na een lange, moeizame en bittere omweg bereikt wordt. Er is veel honger en ellende geleden voor de arbeidsverhoudingen aangepast waren aan de Industriële Revolutie. Ieder redelijk mens zag

lang voor de 2de Wereldoorlog in, dat de bevrijding van de koloniën binnen enkele decenniën een onvermijdelijke noodzaak was, niettemin hebben alle koloniale mogendheden in plaats van die bevrijding voor te bereiden, hem uiteindelijk ook tot hun eigen nadeel tegengewerkt en bloedig doen verlopen. Wie niet de verblinding van Salazar en Verwoerd deelt, wie geen 'quiet American' is, ziet waar het in Angola, in Zuid-Amerika, in Vietnam heengaat. De Verenigde Staten beleggen miljoenen in Zuid-Amerika om er de bevolking tot welvaart en democratie op te voeden en zo het communisme te weren. Maar wanneer de bevolking in Brazilië een eerste greep doet naar die waardevolle instellingen, vinden de fascistische bestrijders daarvan zoveel sympathie in het Noorden, wordt de geslaagde poging 'het communisme neer te slaan' zo van harte toegejuicht, dat men ook wel aan hulp, ja, aan initiatief van die kant moet gaan geloven. En zo wordt dank zij hun beschermers de omweg van de landloze boeren en werkelozen naar het toch niet te vermijden doel weer langer, moeizamer en bloediger.

Zal het zo ook gaan met de 2de Industriële Revolutie? Zullen eerst de 12.000.000 werklozen van Wilson, de miljarden werklozen over de hele wereld hun zolen en hun zielen moeten verslijten in die domme 'queeste': op zoek naar werk in een wereld, die er in geslaagd is het werk tot op een minimum terug te brengen, zullen eerst de vrouwen weer teruggedreven moeten worden naar de 'huiselijke haard', die dan een atoom-stadsverwarming zal zijn, voor het klandestien zakken stikken, vóór de economen bedacht zullen hebben of er een stelsel mogelijk is, waarbij het werk naar zijn rendement en niet naar zijn duur wordt beloond? Het is maar een vraag. Een domme vraag van een leek, evenals die van 20 jaar geleden.

Anthonie Donker

UIT HET LEVEN VAN P. C. BOUTENS

Uit het leven van P. C. Boutens door dr. Karel de Clerck (Polak en Van Gennep, Amsterdam, 1964) – ik ben het begonnen te lezen met de twijfel of er wel veel hierover valt mee te delen, dat tot het begrip van zijn dichterschap en van zijn verzen kan bijdragen. Wie dit principieel betwijfelt, doet dat ook incidenteel. Wat zou er over deze in zichzelf gekeerde dichter te zeggen zijn, wiens uiterlijk leven bovendien zo weinig met zijn poëzie uitstaande lijkt te hebben? Die al wat hij te zeggen had, in verzen heeft gezegd en van wie het heet dat er behalve de kleine inleiding bij Leopolds Verzen geen regel proza bestaat?

Met hem lijkt het evenzo gesteld als met andere dichters die hun leven en hun poëzie streng gescheiden hebben gehouden, zoals Leopold, A. Roland Holst, Nijhoff – anders dan Gorter, Henriëtte Roland Holst, Jacob Israel de Haan. De Clerck heeft hier merkbaar rekening mee gehouden, hij heeft ernaar gestreefd van deze dichter een literaire biografie te schrijven en zich niet in die omstandigheden te begeven die ons voor het begrip van het dichtwerk niet zozeer behoeven te interesseren, en voorzover hij zich er toch in moest begeven, heeft hij dat met alle discretie gedaan.

In elk geval verhaalt hij ons veel wetenswaardigs over Boutens' jeugd in Middelburg, over zijn studiejaren in Utrecht en zijn tien jaren van leraarschap aan de bekende kostschool Noorthey in Voorschoten, over de latere jaren, een mensenleven lang, in Den Haag, waar hij met grote intensiteit en gestrengheid zijn privélessen in Grieks en Latijn gaf, en daarnaast over zijn merkwaardige levenswijze en zijn gedragingen, uitlatingen en originaliteiten.

Men zou van de meeste van deze bijzonderheden ook wel weer onkundig kunnen blijven en er zijn poëzie niet minder om verstaan, maar er vormt zich toch een verband met de poëzie in de beschrijving van dat leven, dat immers door-

trokken was van een bijna absolute hang naar de dichter-inspiratie en het dichtwerk (letterlijk wèrk voor hem, ook met name voor de vertaler die een groots opgezet vertaal-oeuvre uit het Grieks naast zijn gedichten heeft opgebouwd, van Aeschylus tot Homerus). Zijn onafhankelijke gedragingen hielden voor een groot deel verband met de overheersing van de macht der poëzie in zijn leven, waarvoor hij ruim baan vroeg. Ook een ruim betaalde baan, eventueel. Alle beletselen moesten voor zulk een leven voor de kunst, naar zijn vaste en rechtmatige overtuiging, uit de weg worden geruimd, alle minder wegende factoren moesten daarvoor wijken. In een bespreking van dit boek (in Vrij Nederland) werd opgemerkt hoe goed Boutens voor zich zelf wist te zorgen en te vragen, en als een schrijversactie op en voor zichzelf als jonge man 'brutaalweg' een fonds te eigen bate wist te organiseren. Men moet dan echter niet uit het oog verliezen dat hij zich ook tot het uiterste zijn levenlang voor de poëzie is blijven inspannen en zich hierin altijd een onvoorwaardelijk dienaar van dat doel, voor hem de Schoonheid geheten, heeft willen zijn. In een interview (begin 1940) zeide hij: 'Iemand die waarachtig gelooft kunstenaar te zijn, die heeft dat levenslang voor oogen, die is bereid er alles voor te verdragen, alles aan op te offeren'. Boutens heeft ontegenzeglijk naar die woorden geleefd.

Evenmin mag men nalaten te vermelden, als men over Boutens' materiële uitgeslapenheid spreekt, dat hij dan toch maar niet minder dan twee fondsen voor schrijvers, het Ondersteuningsfonds van de Vereniging van Letterkundigen en het Willem Kloosfonds, samen met mannen als Ary Prins, Robbers, Mijnssen en Schepp (Jan Prins) heeft opgebouwd, waar de zorg voor de in nood verkerende auteur tot heden door functionneert en dat hij de vader van de regeringssubsidies aan schrijvers mag heten.

Kort na mijn vestiging in Nederland (1936) mocht ik met Boutens en Mijnssen deel gaan uitmaken van de rijksadviescommissie voor de steun aan schrijvers en als secretaris daarvan heb ik geregeld ondervonden welk een zorg en bezorgdheid deze mannen voor hun collega's bezielde. Ook dàt was Boutens.

Uit het boekje verneem ik nu, na zovele jaren, een om-

standigheid die mij nog meer verduidelijkt waarom hij, de barse, stugge, stuurse, een jong dichter als mij altijd met zulk een vriendelijke en zorgzame belangstelling voor mijn gezondheid, destijds in de Zwitserse jaren, en ook daarna, ontving en schreef en bemoedigde; zelf heeft hij de strijd om levensbehoud door een kuur in de bergen, bij Meran, in zijn jonge jaren gekend. Nooit is in later jaren ooit de overtuiging meer bij mij tot wankelen gebracht dat achter zijn hardheid, bitsheid een zeer liefderijk mens verborgen ging en niet altijd verborgen trouwens. Gedichten van mijzelf behoefde ik hem niet voor te leggen, daar heb ik ook nooit een poging toe gedaan, er viel te luisteren naar zijn in vervoering met schallende of brekende stem gesproken verzen of vertalingen van Homerus. Hij verloor dan zijn bezoeker geheel uit het oog en deze zag hem als in Olympische verten verdwijnen vanwaar zijn stem als van Apollo klonk, om na verloop van tijd als een Jupiter tonans in zijn kamer terug te keren en te fulmineren tegen alle beunhazerij.

Door het behoud van enkele redevoeringen kan de legende gelogenstraft worden dat Boutens nooit een regel proza schreef. De Clerck staat bij die profetische momenten stil, zijn rede op het PEN-Congres van Den Haag in 1931 en zijn rede van najaar 1933 voor de Vlaamse Akademie in Gent. Zijn uitspraken, peroraties en profetieën waren niet anders dan een grootse 'defence of poetry', zoals ook geheel zijn leven moet worden begrepen.

Deze bespreking moest onvermijdelijk een persoonlijker karakter krijgen dan de boekbeoordeling gewoonlijk toestaat. De Clercks boek is met sympathieke verering voor de meester — dat was hij immers — geschreven. Hij spreekt ook van die vrienden die als 'enigen de eigenlijke toedracht kenden' van zijn toetreden tot de door de nazi's aan Nederland (met zo weinig succes) opgedrongen Kultuurkamer: het was het enig middel om het Willem Kloosfonds te redden. Deze voorstelling van zaken is helaas te simplistisch.

In begin februari van 1942 toen enkelen onzer het protest tegen de Kultuurkamer voorbereidden, waarvan het manifest is gedateerd 15 februari (zie hierover mijn bijdrage aan Onderdrukking en Verzet, deel II, pag. 501 e.v.) heb ik Boutens bezocht om zijn handtekening voor het protest te winnen, wat de grootste denkbare steun ervoor zou

betekenen. Hij weigerde. Het gesprek zal ik geloof wel twee uren geduurd hebben. Hij was niet te bewegen. Ik heb hem bezworen ons bij te staan. Hij wond zich steeds meer op. Wij zaten niet meer, wij liepen door de kamer op een ogenblik. Hij riep met hoge, overslaande stem uit: Ik doe het niet, ik doe het niet!' in een opklimmende toon van afweer. Van zelfverweer?

Ik dacht, Verwey zou het gedaan hebben, Verwey zou mij nooit hebben laten gaan. Het Willem Kloos-fonds is in dat gesprek bij mijn beste weten niet ter sprake gekomen, ik zou het argument anders toch zeker onthouden hebben als een sterk tegenpunt voor hem. Daarmee is niet gezegd dat het vervolgens voor de aanmelding bij de Kultuurkamer geen rol zou hebben gespeeld, maar in dat gesprek speelde het géén rol. Wat deed hem weigeren? Hij betoogde met klem van redenen dat hij nooit met acties, met manifestaties had meegedaan, dat hij altijd zijn eigen weg was gegaan. 'Ik heb nooit in de pas gelopen', waren zijn woorden of nagenoeg van die strekking. Ik bezwoer dat het er juist om ging niet in de pas te lopen, dat het juist daartegen ging, dat niet meedoen op gelijkschakeling neerkwam. Het steeds weer opklinkende: Ik doe het niet, hoor ik nog. Dat waren geen argumenten meer, hij liep alsof hij voor iets wegliep. Ik dacht dat hij oud was en bang geworden. Misschien heeft dat ook een rol gespeeld. Maar stellig ook zijn ingeworteld individualisme.

Het was geen pro-duitse man die daar tot mij sprak, maar hij zei vreemde zaken. Van dat lange gesprek heb ik vrijwel letterlijk deze woorden onthouden, die mij toen onbegrijpelijk voorkwamen: 'Die meneer Hitler slaat in dat land hier tenminste al die spinnewebben uit elkaar!' Hij zwaaide heftig met zijn armen, of met één arm dat weet ik niet meer precies, in elk geval een heftig gebaar. Later begreep ik dat die uitspraak moest zijn voortgekomen uit zijn haat tegen de bureaucratische, kleingeestige, burgerlijk benepen nederlandse samenleving die hij verfoeide, maar ik begreep niet dat hij niet zag wat verfoeilijker was.

Ik ging onverrichterzake weg, ik liep in de Laan Copes met een ellendig gevoel. Om het falen van mijn poging, maar ook deerde Boutens mij. Ik hield meer van hem dan van anderen die beminnelijker waren. En hij had mij altijd

genegenheid en welwillendheid betoond. Ook die middag was hij niet tegen mij persoonlijk aggressief geweest, al had ik hem nooit zo heftig gezien als toen. Ik verdween ruim een maand later uit de gewone circulatie, ik heb hem niet meer teruggezien. Het was een ongeweten afscheid voorgoed geweest, deze heftige ontmoeting.

Wat mij in hem aantrok was, geloof ik, de trek naar afzondering, de verholen warmte, een liefde die alleen kon zingen maar die krom trok zodra hij sprak. Behalve op die ogenblikken als hij in vervoering sprak, maar dat was dan ook weer dichten eigenlijk. Na zijn dood maakte ik tot tweemaal een gedicht, tot zijn herdenking. Boutens aan de Styx en een In memoriam, het laatste luidt:

IN MEMORIAM BOUTENS

De ziel zong hoog van liefde doch
de mond beet bitter van zich af.
Van deze twee het trots geheim,
hij nam het mede in het graf.

En hoe wanhopiger hij zong
hoe bitser werd zijn bijtend woord,
waarin het hijgen van het hart
naijvrig werd gesmoord.

Doch onaflaatbaar heeft hij om
den allerhoogsten prijs gedongen.
Heeft ooit uit krimpend hart één zo
hartstochtelijk gezongen?

Vergeef, vergeef hem. Heb hem lief,
hij was de eenzaamste van allen,
en een van Gods vertrouwelingen
die hem hier niet zijn afgevallen.

TEGENONDERZOEK

Er zijn van die ongelukkigen die er op uit zijn met iedereen ruzie te krijgen, maar daarin nooit genoeg naar hun zin slagen. Voor ruzie is een zekere mate van overeenstemming nodig, iets van een gemeenschappelijk vokabulair en een gelijksoortig nivo, wil men een ideeënwisseling in plaats van een woordenwisseling krijgen. Aangezien Leo Ross de indruk wekt zich te moeten forceren om, als een lichtelijk ekstatisch juffershondje, bij voorkeur de grootste reputaties in onze literatuur te bespringen, hoort zijn polemiek hoofdzakelijk thuis op het nivo van de woordenwisseling. De verwijzing naar du Perron maakt zijn *Uren met Hans Gomperts* er niet beter op, de pretenties bij de keuze van het doelwit keren zich eerder tegen Ross zelf. Hij is als de schutter die jammerlijk omkomt onder de schietschijf die hij probeert neer te halen. Het kan geen kwaad eens na te gaan hoe dit hupse fenomeen in de nederlandse literatuur er op los schuttert.

Natuurlijk ben ik partij in dit konflikt. Voor mijn vorming – niet eens mijn intellektuele vorming tout court – heb ik veel aan du Perron te danken. Hij heeft me misschien meer beïnvloed dan enige levende vriend ooit had kunnen doen. Nu ik losser sta van die invloed is daarmee beslist niet het moment voor een verminderde dankbaarheid aangebroken. De beste essays over du Perron die ik ken zijn geschreven door Gomperts. Ik zie dus ronduit op tegen zijn talent en zou hem niet zomaar aan de kant willen zetten. Op het punt waarop Gomperts voor mij onaanvaardbaar wordt: zijn politieke ketterjagerij – waarvan de mentaliteit lijkt op op die van zijn eigen bête noire Anton van Duinkerken, hoewel deze ketterjaagt op ander terrein –, is de aanval van Ross niet gericht. Ook *De geheime tuin* biedt aanknopingspunten voor een aanval op dit aspekt van Gomperts. Maar nu reageer ik omdat het stuk van Ross in mentaliteit en argumentatie inferieur is aan wat Gomperts' talent toekomt.

Gomperts is wel een wonderlijk geval in onze literatuur. Een vrij jong debuut met een bundel verzen; later nog een bundel, waarin een aantal mooie, maar ja, natuurlijk af en

toe van die griezelig cerebrale gedichten. In 1949 *Jagen om te leven,* nog steeds een van de beste essaybundels sinds de oorlog. In 1959 een versmalde Gomperts met *De Schok der herkenning,* ontstaan uit een serie lezingen voor een studium generale in Leiden. Tenslotte *De geheime tuin,* een toch wel wat verschrompelde Gomperts, waarbij men geneigd is met schrik uit de flap te berekenen dat de schrijver tegen de vijftig loopt. 'Een verzameling krantenknipsels', zoals Ross ontdekt na een aanloop van een volle pagina (de gewone lezer kan die 'onthulling' ook aantreffen in het Voorbericht van Gomperts' laatste boek zelf).

Maar wat is er geworden van *De eend op zolder* en *De drie tronen,* die op de flap van de herdruk van *Jagen om te leven* uit 1960 werden aangekondigd? Beloofde Gomperts meer dan hij kon geven of gaf hij minder dan hij kan? *De geheime tuin* is nog altijd een heel behoorlijke verzameling essays, het is alleen jammer dat Gomperts zich hoe langer hoe meer tot dit soort vakwerk beperkt. Zijn met *Jagen om te leven* aangekondigde mogelijkheden zijn groter. Gomperts opknopen zonder aan zijn talent het volle pond te geven, zoals Ross doet, is gewoon absurd. Geeft men zijn talent wel het volle pond, dan werpt zijn werk een aantal vragen op die op zijn nivo niet makkelijk zijn te beantwoorden. Er is bijna iets tragisch — hoewel zijn persoonlijkheid juist het tragische schijnt uit te sluiten — in deze zich steeds versmallende ontwikkeling. Men zou moeten opsporen hoe een dergelijk talent beneden zijn eigen maat kon blijven. Is dit intellekt dat er zijn mag in het begin toch afgeremd door een al te obsederende aanwezigheid van Menno ter Braak op de achtergrond? Is er een samenhang tussen Gomperts' politieke verenging en zijn zich steeds meer op tenslotte minder belangrijke dingen toespitsende literaire blik? (De grootheid van du Perron was óók dat hij in politiek opzicht veel opener en onbevangener oordeelde dan zijn adepten nu, zodat ook op dit punt de nazaten een wat verdorde indruk maken). Ik zou in Gomperts' laatste boeken een wat hartstochtelijker inzet willen zien, die hem eventueel ook vergissingen kon laten begaan. De jager kan ook bokken schieten om te leven. Ik zou Gomperts soms willen verwijten, dat hij zo gematigd, verstandig en redelijk blijft als hij is. Maar in elk geval zijn alle vragen die zijn werk opwerpt niet makkelijk op zíjn essayistisch peil op te lossen. Ross komt er dan ook eenvoudig niet aan toe.

Het is daarom maar het beste deze jolige neerlandikus, die voor de drommel geen meester Pennewip wil zijn, maar

het niet kan nalaten een kruisje in de kantlijn te zetten bij 'in de kern van zijn wezen', op eigen terrein te volgen. Al komt hij aan de *figuur* Gomperts niet toe, hij heeft *De geheime tuin* met het rode potlood in de hand gelezen en dit potlood bedenkelijk boven een enkele passage laten zweven, af en toe korrekties markerend met de lichtvoetigheid die men in zo'n geval van een ambitieuze schutter mag verwachten. Er zit dus niets anders op dan Ross' weergave van een aantal passages uit *De geheime tuin* na te gaan. In het hoofdstuk over Beets komt Gomperts volgens Ross opeens met een eigen teorie op de proppen: hij verklaart de teleurstellende ontwikkeling na de *Camera* 'eerder uit maatschappelijke dan uit psychologische motieven'. Het zelfstandig schrijverschap was in 1839 een nog groter absurditeit dan het nu is, dus 'men kan het Beets niet verwijten, dat hij weigerde zijn carrière te verspelen, zoals Bakhuizen van den Brink, of zich met de journalistiek te behelpen als Busken Huet. Multatuli deed als eerste een worp naar het onafhankelijk schrijverschap, maar Beets zal hem zeker niet hebben benijd.' (*De geheime tuin,* pag. 27.) Ross vraagt zich dan bezorgd af wat Gomperts hier bedoelt en distilleert uit zijn opmerkingen een zienswijze die onder het patronaat van Nietzsche tot een Grossonkel-Einfall wordt bestempeld. Een retorische vraag met een retorisch antwoord. De hele Grossonkel-Einfall is uitsluitend aan het brein van Ross ontsproten. Het door mij wat uitvoeriger dan door Ross weergegeven citaat uit *De geheime tuin* wordt namelijk onmiddellijk toegelicht met de niet onaardige alinea:

'Hij heeft zich immers nooit wezenlijk losgemaakt van het nederlandse streven om achter een deftige gevel te wonen. Als Hildebrand heeft hij even gelachen om wat er achter zulke gevels gebeurt, zoals de nederlandse student een ogenblik pleegt te lachen om de maatschappij, die hij vereert. De satire werd snel opgeborgen bij de ontsporingen van zijn 'zwarte tijd'. Ontsieringen, die zij misschien in het studentendagboek hadden nagelaten, werden weggeëxcerpeerd. Beets had even bij de buren naar binnen gekeken — en dat is zijn glorie — maar bij zichzelf deed hij de gordijnen gauw weer dicht' (pag. 27; kursivering van mij, T.H.).

Het stuk over Couperus wordt al niet anders afgedaan. Behalve stijfjes, schijnt Gomperts ook nog lichtzinnig over Couperus te spreken, die hij 'niet zo groot als Proust, die van Couperus kunnen opnoemen' roept Ross dan met een een wereld geschapen heeft' vindt. 'Ik zou wel *vijf* werelden

bevallig tremolo. Bij het naslaan van dit citaat vond ik: 'Niet zo groot als Proust, die een wereld geschapen heeft (zoals Balzac en Tolstoi), maar veel psychologischer en substantiëler dan de dandy Wilde. . . .' enz. (pag. 66). Gomperts geeft duidelijk aan in welke zin hij de uitdrukking 'een wereld scheppen' neemt. Dat zelfs de *Kleine zielen*-cyklus, in omvang en struktuur, wie weet in peil, nogal verschilt van *La comédie humaine* of *A la recherche du temps perdu* hoeft ook een neerlandikus niet te ontgaan. Ik denk dat Ross door de halvering van het citaat uit *De geheime tuin* meent ook zelf af te kunnen van een toelichting op die *'vijf* werelden' – niet veel meer dan een gemeenplaats. Of stelt hij een rekensom voor, waarbij Couperus dan ook wel vijfmaal zo groot zou zijn als Proust?

Met een eerlijk gebruik van de tekst hebben deze opmerkingen over *De geheime tuin* niet veel te maken. De uit de lucht gegrepen beweringen over deze essaybundel zijn niet van de lucht. Misschien is dat te wijten aan de omstandigheid dat Ross tot dusver zonder hulp van het vergrootglas heeft gelezen. Voor ik ertoe overga zijn verrichtingen mèt het vergrootglas te appreciëren, zou ik eerst willen nagaan hoe het staat met zijn weerlegging van de informatie-teorie zoals die in *De schok der herkenning* wordt toegepast op literatuur. Ross schrijft dan:

'De theoretische kant van het boek is niet indrukwekkend. Het betoog bereikt spoedig het punt, waarop de informatietheorie, zoals Gomperts haar hanteert, door de mand valt: 'Een boek, dat wij gelezen en begrepen hebben, lezen wij niet onmiddellijk nog eens. Als wij ons alles nog precies herinneren, zou het ons niet opnieuw boeien!' Let wel: Gomperts spreekt hier van een *litterair* boek, dat dus niet alleen feitelijk, 'formeel' nieuws aanbiedt (. . .), maar vooral 'substantieel' nieuws (. . .). De vraag rijst: waarom zou een boeiend boek, direkt na een consciëntieuze lektuur (zodat wij ons alles nog herinneren), bij herhaald lezen niet meer boeien? Sterker: zou een tekst zijn uitwerking verloren hebben, als je hem *uit het hoofd kent?*'

Voor we nu juichend afstormen op de bijbel, een literair meesterwerk dat velen uit het hoofd kennen en dat nog steeds niet is uitgewerkt – ook Ross heeft tenslotte de goede smaak dit na te laten –, zou ik eerst Ross' greep uit het inleidend essay van *De schok der herkenning* eens willen naslaan. De zinnen waarop hij de informatie-teorie door de mand laat vallen staan op pagina 18. Na een vrij lange, algemeen-beschouwende inleiding begint Gomperts daar

juist de toepassing van de informatie-teorie op de literatuur in de volgende bladzijden te schetsen. Ross' bewering dat deze teorie, zoals Gomperts haar hanteert, daar al door de mand valt, kan dus weinig anders dan een absurditeit zijn. Verder: de twee door Ross geciteerde zinnen ('Een boek dat wij gelezen en begrepen hebben enz.') worden onmiddellijk voorafgegaan door deze zin: 'Die nieuwheid is niet de enige faktor, maar in elk geval wel belangrijk'. Hoe ik ook lees, ik kan hierin niet veel anders ontdekken dan: er zijn nog meer faktoren dan die nieuwheid, die nog wel allemaal even belangrijk kunnen zijn. Uit angst te struikelen over de gekompliceerdheid van het onderwerp vereenvoudigt onze filologische scherpschutter maar even drastisch het hele samenstel van faktoren dat Gomperts genuanceerd uit de doeken doet. De resultaten van zo'n beperking zijn verblindend. De kreupele draait zijn pirouettes met nòg meer animo dan de gezonde, omdat het maar op één been hoeft.

Het wordt nu tijd de adem in te houden voor de akrobatiek waartoe het door Gomperts aanbevolen leesinstrument, het vergrootglas, Ross verleidt. Dit instrument wordt van stal gehaald terwille van Menno ter Braak. Nu is er in ter Braaks werk veel dat ik vroeger als het toppunt van intelligentie verslond, maar waarvan ik me nu rekenschap geef het niet te begrijpen (het blijft er natuurlijk even intelligent om). Ik zal me daarom beperken tot een enkel konkreet punt waarvoor ik me interesseer, de mogelijke invloed van du Perron op ter Braak.

Volgens Gomperts is de naam van Stendhal, die in het *Démasqué der schoonheid* opduikt als vertegenwoordiger van le bon genre, simbool voor du Perron en diens invloed. Stendhal is altijd veel meer de leermeester van du Perron dan van ter Braak geweest, zegt hij. Maar Andreas ter Laan uit *Hampton Court* was al 'hartstochtelijk verslingerd' aan Stendhal, roept Ross triomfantelijk uit. Inderdaad komt Stendhal op een paar plaatsen in deze roman voor, Andreas ontdekt door hem een nieuwe manier van lezen en overwint de vrees voor de oneindige hoeveelheid van het leesbare. Maar ik vraag me af of Stendhal voor ter Braak evenveel betekende als voor du Perron. 'Hartstochtelijk verslingerd' lijkt me veel gezegd (het is geloof ik niet in de tekst te vinden). Ter Braak zal zeker de beste boeken van Stendhal hebben gekend, hij noemt tenminste een stuk of vijf titels. Maar dat is niet zoveel op de 79 delen van het verzameld werk. Het zou me niet eens verwonderen als de naam Stendhal óók via Nietzsche een aureool voor hem had

gekregen, maar in elk geval is Gomperts' standpunt niet zo gek. 'De briefwisseling Ter Braak-Du Perron kwam intussen eens te meer bewijzen hoezeer Gomperts hier een losse flodder afschoot' zegt Ross. Ik zou wel eens willen weten op grond van welke passages van het al veel misbruikte deel I van die korrespondentie hij tot deze bewering komt. Als men iets in die briefwisseling bevestigd vindt is het wel dat ter Braak en du Perron elkaar vonden, maar dat zij elkaars literaire bewonderingen vaak tegenstribbelend en met de nodige reserves aanvaardden. Overigens is de korrespondentie een prachtig dokument voor wie voor Forum voelt, er staan veel gewoonweg mooie brieven in, waarin men iets van een heel mannelijke en stoere vriendschap proeft, die geen wederzijdse kritiek uit de weg gaat. Maar juist als dokument zou ik die briefwisseling voorzichtig en vriendschappelijk willen hanteren. Of een losse zin uit een razendsnel geschreven brief dezelfde dokumentaire waarde heeft als werk dat werd geschreven, in drukproef gekorrigeerd en later voor een herdruk vaak nog eens nagekeken, is nog maar de vraag – brieven hebben natuurlijk wèl een heel ander soort dokumentaire waarde.

In zijn kommentaar op de kwestie-Havelaar ziet Ross kans de *Briefwisseling* niet minder afdoend, maar even ongegrond er bij te slepen. Volgens Gomperts bewonderde ter Braak Havelaar om zijn persoonlijke moed, maar minachtte hij diens publiek van halve intellektuelen. Halve intellektuelen komen in het essay van ter Braak niet voor, konstateert Ross na aandachtige lezing met het rode potlood in de hand. Nee, maar Havelaars ideaal wordt omschreven met 'die nieuwe mens die in alle culturen der wereld heeft gesnuffeld, zonder zichzelf er bovenuit te werken' en de bijval van zijn aanhangers als 'de gevaarlijke adoratie van een naar vaagheid hunkerend publiek'. We zijn niet zover meer van de halve intellektuelen van Gomperts. Verder is de kwestie-Havelaar van belang voor een vergelijking tussen ter Braaks soepele geest van geven en nemen in 1930 (Just Havelaar en zijn tegenstanders – bij zijn dood –, V.W. I p. 321–324) en zijn felheid in de aanval op Binnendijk in 1931. (Prisma of dogma, V.W. I p. 348–355). Die grotere strijdbaarheid zou volgens Gomperts voor een deel aan de invloed van du Perron te danken zijn – hun ontmoeting ligt tussen die twee data. Over die invloed is Ross het wel eens met Gomperts, maar de *Briefwisseling* levert hem nog een briljant gekonstrueerde booby-trap op. De Boze, die zijn oren schijnt te spitsen als Ross hem nodig heeft, bracht

ook hier uitkomst. Op pagina 12 van dat eerste deel had de duivel overigens nog een bittere grap voor Gomperts in petto: du Perron komt daar met de bekentenis dat hij in een herdenkingsstuk voor Havelaar misschien nòg 'vrijzinniger' (= zachtaardiger) zou zijn opgetreden. Er staat: 'Je besluit het stuk over Havelaar te laten vervallen, is misschien wat erg genomen onder den indruk van niet fel genoeg te zijn geweest (. .). Ik heb mijn gemakkelijke kritiek (voor mijzelf in een 'cahier') bedoeld als een soort gesprek met jou, après coup; niets zegt dat ik wanneer men mij een stuk over H. had gevraagd, niet 'vrijzinniger' nog zou zijn opgetreden dan jij'. Hoeveel waarde moet ik aan dat éne door Ross gebruikte zinnetje hechten? Hij bouwt op veronderstellingen – inderdaad zegt niets dat du Perron niet nog vrijzinniger *zou* zijn opgetreden, maar er zijn ook geen indikaties dat hij iets dergelijks *heeft* gedaan. Integendeel, in de *Uren met Dirk Coster* kreeg de toch al dode Havelaar nog een mep als 'tweede stem' van Coster. Du Perron heeft dus eerder de hardvochtige lijn van zijn *Cahier*-aantekeningen aangehouden. Verder: als ter Braak er blijkbaar over gedacht heeft het stuk over Havelaar niet te bundelen, zou dat dan niet voor Gomperts' suggesties pleiten? *) Over de hoofdzaak, invloed van du Perron op ter Braak is Ross het wel met Gomperts eens. Alleen de argumentatie deugt niet, vindt hij – we hebben nu gezien op welke gronden! – en de aksenten liggen bij hem anders. Ter Braak was al wèl agressief vóór de aanval op *Prisma*, 'hoewel het zeker is dat Ter Braak, ook ná de ontmoeting met Du Perron altijd relativerender dacht dan deze'. Deze laatste, geheel eigen nuancering van onze exegetische

*) Misschien kende Ross deel II van de *Briefwisseling* nog niet toen hij zijn stuk schreef? Het is wel aardig daarin te lezen hoe ter Braak op een gegeven moment terugzag op zijn houding bij de herdenking van Havelaar. Na een herlezing van du Perrons *Cahier*-aantekening (nu in V.W. II p. 217 e.v.) noteerde hij: 'Je stukje tegen mijn Havelaar-herdenking is zoo absoluut juist, dat ik me gêneerde, die 'ethische zeever' eens te hebben geschreven! Je hebt me daar zeer gevoelig aangepakt, en misschien is in dit ééne stukje de 'invloed' geformuleerd, die je op mij gehad hebt. Het was precies van dergelijke concessies, dat ik me toen moest losmaken; dus nogmaals dank daarvoor! —' (II, p. 50).

Maar ook de brieven 1 tot en met 4 van de *Briefwisseling* geven vrij veel aanwijzingen in de richting van Gomperts' betoog. Daar had Ross niet over heen hoeven te lezen als hij volstrekt niet wilde. Zo schreef ter Braak op 21 november 1930: 'Zooeven krijg ik je artikel over Just Havelaar.

* In I, brief 68, pag. 107

practical joker wekte bij mij een glimlach . . . en een kleine schok der herkenning. Waar kon ik dit meer gelezen hebben? 'Voor Ter Braak was het typerend, dat hij de neiging had om na een gewoonlijk overtuigend gevoerd gevecht zich de betrekkelijkheid van alle waarheden te herinneren en dus ook van zijn eigen gelijk. Du Perron had er veel minder last van, dat de grote rechtvaardigheid hem te pakken kreeg, die hem aan zijn standpunt zou kunnen doen twijfelen.' Ach ja, het staat in één van die boeken die Ross waarschijnlijk meer met het rode potlood dan met zijn verstand heeft gelezen, in *De geheime tuin*, op pagina 193.

Op dit punt aangekomen meen ik mijn onderzoek naar de kwaliteiten van Ross' essayistiek te kunnen staken. Ross heeft een stok gevonden en er danig mee op los geslagen, maar de hond bleef buiten zijn bereik. Hij heeft hem zelfs niet scherp in het beeld kunnen krijgen. Zijn natuurlijke gaven stelden hem slechts tot enig, tamelijk kwaadaardig, wanbegrip ad usum delphini in staat. Eenmaal in het bezit van dat magische instrument voor de onvolgroeide lezer, het vergrootglas, heeft hij gelezen wat hij kon. Eén oog voor de prooi, het andere devoot geloken, om zijn blik vooral niet buiten de grens van de lens te hoeven te richten. Geen wonder dat hij er zo weinig van heeft terechtgebracht. Ook de Cycloop heeft tenslotte niet zo'n fraai figuur geslagen met dat ene oog waarover hij de beschikking had.

T. Haan

Het is van een helderheid, die mij op vele punten dwingt: peccavi, te zeggen. Dat is mijn vervloekte vrijzinnig-protestantsche neiging, die bij zulke sterfhuisgelegenheden *toch* soms weer bovenkomt.' enz. (I, p. 9). En op 24 november: 'Inmiddels kwam *Prisma* in mijn bezit; en nu meen ik je te moeten antwoorden op je anregende stuk over mijn concessie aan Havelaar door de ingesloten critiek op mijn beste vriend.' (p. 10).

* Ik heb er geen behoefte aan de aanhalingen van deze noot tot een soort absolute bewijsvoering uit te roepen in een vrij ingewikkelde kwestie. Maar het gaat om aanwijzingen die in een eerlijke aanval op Gomperts verwerkt moesten zijn. Het negeren van deze punten geeft genoeg aan op wat voor laffe wijze Ross met de gegevens moest draaien om een aanval op touw te zetten. Bewerking van het materiaal lijkt hem beter af te gaan dan verwerking ervan.

* In I, zie vorval ook wf 629 brief 167, p 218 e.v. (vorval p. 221). Over Skeldhal, II p. 182-183 (ter Br. kende 4 Skeldhals toen hij het Démasqué schreef!)

IMMER VOORWAARTS!

Met bijzonder veel genoegen en waardering heb ik het artikel 'De weg terug van Dr. Snethlage' van Margrit de Sablonière in het augustusnummer van dit tijdschrift gelezen. Dit is nu eens een bespreking van mijn boek 'Meer begrip voor Zuid-Afrika', die zoden aan de dijk zet en mij de welkome gelegenheid biedt om mijn bedoeling met dit geschrift te verduidelijken en misverstanden uit de weg te ruimen. Want dat er bij de bekwame schrijfster van dit artikel een groot misverstand in het spel is, daarvan ben ik overtuigd en dit wil ik trachten aan te tonen.

Aangezien ook ik, zoals uit mijn boek overduidelijk blijkt, uiterst sceptisch sta tegenover de huidige apartheidspolitiek, heb ik twee veranderingen ten goede voor de niet-blanke bevolking van Z.A. met kracht bepleit. Ten eerste een drastische agrarische hervorming, een opheffing van het eeuwenoude onproductieve grootgrondbezit (met een behoorlijke schadeloosstelling aan de vroegere eigenaars, bijv. in de vorm van staatsobligaties), en daarmee tevens een beëindiging van de politieke heerschappij der grootgrondbezitters, en de stichting van een menigte intensieve landbouwbedrijven van middelbare grootte, toe te wijzen aan bekwame, enigszins kapitaalkrachtige landbouwers, ongeacht hun ras of huidskleur. Aangezien zulk een landhervorming in landen als Mexico, Perzië en India uiterst heilzaam gewerkt heeft en daar een gewelddadige revolutie althans voorlopig heeft voorkomen, acht ik haar voor Z.A. zeer gewenst. Hoe revolutionair zulk een voorslag echter is, beseffen alleen de ingewijden, want de kracht van de huidige regering in Z.A. berust geheel op de steun van de grootgrondbezitters, en daarom heb ik er een tweede even revolutionair voorstel aan verbonden, nl. een drastische hervorming van de staatsinrichting, een opheffing van de partijstrijd, een hervorming van het parlement tot een eensgezinde volksraad, en de instelling van een multiraciale regering en van één partij, samengesteld uit een elite van het volk, en gegrond op het fundament van een oecumenisch christendom, het begrip oecumenisch zo ruim opgevat, dat ook de edelste vertegenwoordigers van andere religies, zoals de mohammedaanse, de boeddhistische en de joodse religie daaronder vallen. Dus natuurlijk niet een regering op calvinistische grondslag, zoals M.d.S. mij in de schoenen schuift.

Deze beide programmapunten zijn m.i. het uiterste, wat op het ogenblik in Z.A. bereikt kan worden en wat voor de

blanke bevolking, die thans de macht in handen heeft, aannemelijk geacht mag worden.

Het ongeluk wil, dat de sociale integratie van de bevolking van Z.A., welke ook voor mij het ideaal is, onvermijdelijk een politieke integratie tot gevolg heeft en dat, zolang men deze politieke integratie slechts in de Westerse vorm van het algemene stemrecht (one man, one vote) kent, zij de zelfmoord van de blanke bevolkingsgroep zou meebrengen en dus door haar m.i. volkomen terecht wordt afgewezen. Dit is een ellendige en tragische situatie en ik zal de eerste zijn om dit te erkennen, maar de tragiek wordt er niets minder om wanneer men doet alsof zij niet bestaat. Het is daarom mijn vaste overtuiging, dat degenen, die thans voor de niet-blanke bevolking van Z.A. het onderste uit de kan willen hebben, zich aan apeliefde schuldig maken en zich het lid op de neus laten vallen, aangezien zij de gehele blanke bevolking op stang jagen en elke verandering ten goede tegenhouden.

Betekent dit standpunt nu een weg terug? Betekent het, dat ik mijn vroegere sympathie voor het socialisme (communisme) ontrouw ben geworden omdat ik de overwinning daarvan op dit ogenblik voor Z.A. niet wens en zelfs met een zekere felheid bestrijd? Allerminst! Mijn politiek en wijsgerig standpunt heb ik herhaaldelijk (o.a. in een tweetal artikelen in het Tijdschrift v. Wijsbegeerte) als 'Situationisme' gekenschest, waaronder ik versta, dat men bij het toepassen van bepaalde normen altijd met de gehele situatie rekening moet houden. De situatie in Z.A. is naar mijn vaste overtuiging een zodanige, dat de heerschappij van de massa een onvoorstelbare ramp zou betekenen, niet enkel voor de blanke bevolking, wier voortbestaan onmogelijk zou worden gemaakt, maar ook voor de niet-blanke bevolking, die in een chaotische strijd verwikkeld zou geraken, waarbij vergeleken die in de Congo nog maar kinderspel zou zijn. Het is al erg genoeg wanneer een sociale revolutie een burgeroorlog tot gevolg heeft, zoals die van 1789, de Amerikaanse burgeroorlog of de Russische van 1917, maar wanneer daaruit ook nog een bloedige rassenoorlog zou voortvloeien, dan pas ik daarvoor en dan zeg ik hartgrondig: neen! Wat in Indonesië, Algerië en de Congo met de blanke bevolking gebeurd is, heeft mij de ogen geopend en een herhaling op nog veel grotere schaal zou ik voor Z.A. met alle mogelijke middelen willen trachten te voorkomen. Dit doet aan mijn wetenschappelijke waardering voor het com-

munisme als maatschappelijk stelsel van de toekomst niet de minste afbreuk.

Maar nu nog even een luchtiger toon! Heel aardig vind ik het wanneer M.d.S. in een psychologische analyse van mijn beweegredenen om het voor Z.A. op te nemen, deze aan een zucht tot contramine toeschrijft. Daarin kan ik haar geen ongelijk geven. Ik heb er nooit iets aan gevonden om met de wolven mee te huilen, maar er altijd aardigheid in gehad, het voor een impopulaire zaak op te nemen. Deze eigenschap (en alleen deze) heb ik gemeen met alle grote filosofen, vanaf Socrates en Plato, tot op onze tijd. Daarom heb ik mij de 19e eeuwse resultaten van het moderne wetenschappelijk onderzoek van het Christendom eigen gemaakt, in een tijd toen de naam 'modern' te zijn, een geweldige handicap betekende. Daarom heb ik het voor de Sovjet-Unie en haar sociale revolutie opgenomen toen haar aanhangers als vijanden van het mensengeslacht werden geschandvlekt. Daarom heb ik voor het idealistische Duitsland van Kant en Hegel, van Schiller en Goethe gepleit in een tijd, toen alle Duitsers over één kam geschoren en als 'moffen' gebrandmerkt werden. En om diezelfde reden kom ik thans op voor een Zuid-Afrika, dat zich in een uiterst precaire situatie geplaatst ziet en waaraan m.i. onmogelijke eisen worden gesteld.

Wat de interpretatie van Montesquieu betreft: daarover zou ik eens gezellig met mijn recensente willen kibbelen nadat zij mijn geschrift over Montesquieu gelezen heeft, dat nog dit jaar in de serie 'Helden van de Geest' verschijnen zal.

Intussen, lieve M.d.S., nogmaals veel dank voor uw belangstelling en intelligente opmerkingen, en immer voorwaarts! U zowel als ik.

J. L. Snethlage

De redactie was zo vriendelijk mij enige ruimte aan te bieden voor een weerwoord aan Dr. J. L. Snethlage. Zijn reactie werpt echter geen nieuwe gezichtspunten op en bevestigt mijn overtuiging dat Dr. S. met een ontstellend gemis aan kennis van zaken zich een oordeel aanmatigt over de situatie in Z.-Afrika — nu nog aangevuld met Kongo, Algerië, Indonesië enz.

Het heeft geen zin in te gaan op Dr. S.'s beweringen inzake het grootgrondbezit, aangezien de economie van Z.-Afrika

na de ontdekking van de bodemrijkdommen in hoofdzaak berust op de exploitatie daarvan door middel van Afrikaanse arbeidskracht. Eens te meer blijkt dat Dr. S. *niets* weet van de culturele en religieuze achtergronden van Afrika en dat hij als theoloog van de Bantoefilosofie nooit heeft gehoord. Dr. S. is een kenmerkend voorbeeld van de onderontwikkeling ten aanzien van Afrika in een land dat naar buiten graag hoog opgeeft van zijn democratische beginselen maar dat kunstmatig de kennis van Afrika en de Afrikaanse culturen en achtergronden uit zijn eigen ontwikkelingsprogramma weert om het bestaan ervan te kunnen ontkennen, ondanks het feit dat hier voortreffelijke ethno- en anthropologen aanwezig zijn. En de bewoordingen waarin ons de vrijheidsstrijd der diverse Afrikaanse gebieden wordt opgediend doet langzamerhand denken aan een hersenspoeling. Het gaat in Afrika om geestelijke en materiële onderdrukking, om exploitatie en uitbuiting, om het met laarzen treden van alle artikelen van de Verklaring van de Rechten van de Mens door een ongevraagd binnengekomen uit Europa afkomstige minderheid. Het is een kwestie van recht en onrecht, van leven en dood, van Godvergeten onmenselijkheid.

Een Amerikaanse neger zei onlangs: 'Hoe is het in vredesnaam mogelijk dat jullie na een naziregiem de Duitsers in hun eigen taal omderwille van het geld met open armen massaal binnenhalen?' Dat is een kwestie van mentaliteit. En het is een voortvloeisel van deze mentaliteit dat diezelfde Nederlanders lak hebben aan de vrijheidsstrijd in Afrika, omderwille van politieke en vooral economische belangen, om 'de centen'.

Dr. S. is zo vriendelijk mij n.a. van de bespreking van zijn boek het praedicaat 'lieve' toe te kennen. Zonder hem in zijn goede bedoeling te willen kwetsen moet ik dit van de hand wijzen als, om in zijn eigen terminologie te blijven, 'apenliefde.' Ik ben zijn tegenstandster.

Margrit de Sablonière

Het schijnt, dat de term doorbraak het niet meer doet. Je hoort er tenminste niet veel meer van. Dat zou een zegen kunnen zijn, want hoe vaak is die term niet als kreet gebruikt – kreet die eer de gematigdheid der oude socialisten dan de roodheid der nieuwe dekte. Misschien kondigt zich nu een échte doorbraak aan.

Inderdaad de ware radicaliteit is doorgebroken! Nu verzamelt zich ons volk van kooplieden om de commerciële T.V. en jeuzelradio-uit-zee en het breekt alle barrières van partijen en omroeporganisaties. Naast de voetbaltoto is het zuiltje-schoppen het meest populaire spel geworden. Dat is naar voor het democratisch gezag, dat zich als gezag tegen deze niet toegelaten omroepsnufjes moet verzetten, en dat omdat het democratisch wil zijn toch de knop van de vox populi niet kan omdraaien.

Vandaar, dat de parlementariërs – u hebt toch nog wel reminiscenties aan het r.e.m.-debat? – zich op het onderling vliegen afvangen en met de erkenning van de noodzaak van reclame uitzendingen vastlegden. De eigenlijke zaak, die van de commercie zelf, van de invloed van het bedrijfsleven op de communicatie, kwam nauwelijks aan bod. En de betekenis daarvan diende toch, dacht ik in mijn onnozelheid, te worden afgewogen tegen de betekenis van opvoeding, en vermaak, verstrooiing en voorlichting.

Tegelijkertijd is in Engeland de krantenwereld in beroering. Reden: de machteloosheid van miljoenen-bladen om elkaar te beconcurreren, wanneer blijkt, dat de grote adverteerders hun interesse in krantepapier gaan verliezen. Met geïllustreerde uitgaven moet men trachten het publiek te behouden.

Natuurlijk, ook daar kent men de erecode van de scheiding van redactioneel beleid en advertentie-akwisitie. Zonder nu ook maar een ogenblik te willen veronderstellen, dat deze situatie in Nederland minder gunstig zou liggen, moet toch wel geconstateerd worden, dat een groot aantal advertenties een krant eerst rendabel maken. Welnu, dat wordt bereikt door een groot aantal lezers – en om dit te verwerven moet zoveel mogelijk de gemiddelde smaak en het gemiddelde begripsvermogen gevleid worden.

De vrijheid van de pers, allang bestaand bij de gratie van het per advertenties subsiduerende bedrijfsleven, dient er blijkbaar toe bestaande algemene vooroordelen te vergroten en afwijkende meningen tegen te gaan. Allang

trouwens is niet *hetgeen* verkondigd wordt van belang, maar alleen *de man* die iets vertelt. D.w.z. de man die van belang is wordt geciteerd, al vertelt hij wat allang bekend is – de gewone man, al heeft hij eens iets ongewoons, komt niet naar voren. Gelukkig er zijn uitzonderingen: de winnaars van kwizzen en toto's, en de net door een platenmaatschappij ontdekte ééndags sterretjes der show-business.

Niet toevallig treffen wij alle drie de uitzonderingen in het tuintje der commerciële schatgravers. Niet toevallig ook krijgen pers en radio die hun publiek uit vrees voor concurrentie of uit behoefte aan 'openheid' hebben afgestompt, thans de rekening gepresenteerd. 'Verdwijn jullie zuilen, de heren van R.E.M. en Veronica vermaken ons beter'. En ook de hoogbrouw spreekt zo: want dit alles geschiedt met een beroep op het 'moderne levensgevoel' dat zo vol zit met hang naar oude modes. En ook de oprechte democraat valt hem bij: hier wordt dan het open en vrije bestel tot waarheid.

Ik hoor een duivelse grinnik. Zou die van het Bedrijfsleven afkomstig zijn?

d. J.

Redactionele correspondentie

P.S. bij brief aan Chef Afdeling Kunsten O.K.W. d.d. 14.8.64

zonder etiopië
dat grasduint in de herinnering
en zonder een enkele noodzaak
van innerlijke drang drift
of mysterie
merk ik totaal overbodig op
dat bijvoorbeeld

het additionele honorarium
een onbedoelde grap is
van *f* 1,– per kwatrijn
of iets dergelijks ook wel eens
veertig cent*)
als ik dan denk aan de brede marge
in de staatsstukken
of de notariële oprichtingsakten
van vennootschappen
die toch nog altijd 2½ % van het kapitaal
opleveren voor de staatsruif
is het voor mij geen vraag
waar de dichter een beter huis vindt
hier of in etiopië

Aan M. d. S.

ook hier weer de zelfverzekerde
gast
in zijn beenderen
staken begrippen als
bekwaam en kapitaalkrachtig
en zijn droge grond
ritselt van neusklanken
hij wil niet weten
dat hij bang is

liever de feestjurk
van contramine
de clown op de bal die voor een lachend publiek
pijnlijk valt
wij moeten hem daarvoor behoeden

S. P.

---

*) In een uitvoerig en van veel begrip getuigend antwoord van 23 sept. j.l. op bovengenoemde brief, schrijft dr. J. Hulsker: 'Intussen heb ik besloten om met terugwerkende kracht van 1 januari 1964 het aanvullend honorarium voor gedichten van *f* 7,50 voor ongeveer 40 regels te brengen op *f* 7,50 per 20 regels. Het als gevolg van dit besluit te weinig uitbetaalde subsidiebedrag van *f* 205,50 zal u binnenkort worden overgemaakt'.

„Amsterdam omstreeks 1900": 231 tekeningen van L. W. R. Wenckebach met foto's en teksten van tijdgenoten. Geïllustreerde Reuzenpocket. De Bezige Bij.

De eenvoudigste manier om deze uitgave te kenschetsen is wel door na te gaan hoe die tot stand kwam. Wenckebach begon in 1898 voor het geïllustreerde Zondagsblad van het Nieuws van den Dag pentekeningen van stadsgezichten te maken, die om het andere nummer verschenen, al spoedig voorzien van toelichtingen van de redacteur J. F. Gebhard Jr. Deze betroffen voornamelijk historische gegevens, vaak ter verklaring van de naam van de plaats of het gebouw, die de tekenaar steeds aan de voet opnam. Bijna onafgebroken verschenen zo 232 tekeningen op de middenkolommen van de tweede bladzijde, maar 5 daarvan illustreerden een serie artikelen over kastelen van het Huis van Oranje.

Met het jaar 1907 hield het Zondagsblad op te bestaan. Bij die gelegenheid werden in overleg met de auteur 100 tekeningen uitgezocht om aan de abonnés geschonken te worden. Deze herdruk omvatte 20.000 exemplaren maar was aanstonds uitgeput omdat er aan het loket niet werd nagegaan of een aanvrager abonné was geweest of niet! Het enige verschil met de originele uitgave was, dat enkele toelichtingen (deels) achterin gedrukt werden omdat de bladzijden van het kwarto formaat bij sommige staande prenten geen voldoende ruimte meer bood.

In 1926 was de heer Roeloffzen overgegaan naar de firma de Bussy, die ook de overgebleven 'zinco's' verkregen had. Nu werd besloten tot een tweede herdruk en een eerste voor nog een honderdtal; een andere redacteur van het Nieuws van den Dag, J. F. L. de Balbian Verster schreef er een voorwoord bij van zeven pagina's, waarin vermeld wordt dat het afscheidsgeschenk in het antiquariaat 'tegen stijgende prijzen' verhandeld werd. Die van deze dubbele, iets grotere uitgave was toen *f* 2,90 ingenaaid maar er waren ook gebonden exemplaren à 4,50 en daaraan dankt deze uitgave kennelijk de naam van luxe-uitgave. De indruk is wat pretentieus want de toelichtingen zijn weggelaten, zodat er bij de liggende afbeeldingen een halve bladzijde blanco blijft, waarop helaas vaak een schim van de volgende staande tekening te zien komt; het papier lijkt namelijk wel op dat van het Zondagsblad, maar is toch iets meer

doorschijnend. Toch is het merkwaardig dat de cliché's, na ongeveer 40.000 afdrukken, Wenckebach's kunst nog tot zijn recht doen komen. Daarnaast was het kennelijk de bedoeling een platen-atlas van Amsterdam te leveren, want de platen zijn nu gerangschikt van het centrum uit en er is een alfabetische lijst der onderwerpen toegevoegd. Zo'n atlas was niet de bedoeling geweest bij het Zondagsblad; de Balbian Verster verklaart dat Wenckebach geheel vrij bleef in zijn keuze van onderwerp en maar rondzwierf tot hij een aantrekkelijk geval vond, soms bij een afbraak die ruimer aspect leverde, soms bij gebeurtenissen als de restauratie van het Rembrandthuis of de versiering van de Herengracht bij de inhuldiging. Het lijkt mij dat Wenckebach toch niet speciaal aangetrokken werd door pittoreske gevallen; de enige wijziging die in de tien jaar van zijn keuze opvalt, is het ontbreken na 1900 van de meer impressionistische afbeeldingen. Hij moet zich veeleer ten doel gesteld hebben documenten te geven van wat òf kans had te verdwijnen òf minder bekend was. De beroemde monumenten ontbreken bijna geheel, tenzij gevat in een algemener stadsbeeld. Dat documentaire karakter zat hem nog in 't bloed door zijn biologische tekeningen; het is ook wel direct de reden geweest voor het succes van dit werk: hij wist met alle nauwkeurigheid van afbeelding toch steeds het karakter van het stadsbeeld te doen spreken. Zijn meesterschap om voor het lijn-cliché tinten aan te geven met arcering of pointillé maakte aanstonds dat men de kleur niet miste. Toentertijd moet iedere Amsterdammer direct het beeld van de eigen herinnering herkend hebben en ook nu treft elke tekening als een gelijkend portret.

Het is dus begrijpelijk dat in 1960 Wenckebach's honderdste geboortedag herdacht werd met een tentoonstelling onder auspiciën van het Genootschap Amstelodamum, dat daar de serie stadsbeelden op de voorgrond kwam, dat de prijzen van het afscheidsgeschenk ten top stegen en dat het plan ontstond van een nieuwe uitgave, die gereed kwam bij het 75-jarig bestaan der Amsterdamse Boekverkopers Vereniging in 1962 en nu verder verkrijgbaar is als bovengenoemde Reuzenpocket. Het zal wel de verdienste zijn van de Bezige Bij dat men het maken van nieuwe clichés ondernam, dat men alle tekeningen wenste en dat er ook weer toelichtingen zouden komen, die dan up to date gebracht zouden worden. Anders dan in het Zondagsblad werden nu enkele opmerkingen achterhaald in de tijd vóór het verschijnen.

Op de gedachte om foto's toe te voegen kom ik nog terug;

hier kan eerst de uitbreiding met teksten besproken worden het was een geestig idee om het boek van de grote illustrator nu op te sieren met enige bladzijden literatuur. Het proza der tijdgenoten geeft dan wat men niet ziet, maar wat zich afspeelde op de getekende plaatsen. Justus van Maurik's 'Izaak van de Dam' vertelt vijf bladzijden over zijn klanten, iemand van het Vreemdelingenverkeer drie over marktventers en anderen in de Jodenbuurt, G. C. Verenet noemt op één pagina de cafébezoekers van het Leidseplein en van L. M. Hermans krijgt men er drie uit een rapport over woningtoestanden in de Jordaan. Behalve deze twaalf bladzijden zijn er nog tien aan de schone letteren gewijd, namelijk een gedicht ter inleiding van elk der hoofdstukken ('wandelingen langs pleinen') waarin nu het boek verdeeld is. Deze verzen zijn maar voor de helft van tijdgenoten, de oudere passen geheel bij de historische toelichtingen, behalve het eerste en grappigste: 'de Amsterdamsche Meisjes' van Roemer Visscher.

Ik kom nu tot de aanvulling met foto's van tijdgenoten; op de omslag zichtbaar als een andere afbeelding van bijna hetzelfde stadsbeeld, maar verder nog slechts bij de Noordermarkt en, ten naasten bij, voor de Waag en de Munt. Toch heeft elk der hoofdstukken zo'n foto, breeduit over twee bladzijden, meestal vergroot, maar alleen voor de Oude Kerk en de Raadhuisstraat het reproduceren waard. Mijn oordeel zal wel beïnvloed zijn door de vergelijking met de tekeningen; misschien was het de bedoeling aldus aan te geven hoezeer de overgebleven foto's van die tijd te kort schieten. Inderdaad worden er thans in de fotografische prentenboeken betere gevonden en het lijkt er wel op, dat men onder de tekenaars zeker geen betere, laat staan een evenwaardige, zou kunnen vinden. Maar de vraag blijft: welke werkwijze is te verkiezen, als het er om gaat het stadsbeeld vast te leggen. Er blijft immers het verschil dat de tekenaar zich kan beperken in wat hij weergeeft en Wenckebach heeft zich bijna overal onthouden van het 'stofferen' van zijn afbeeldingen; terecht, want die beelden zijn in ons geheugen ook zonder wisselvallige passanten ingeprent. In dat opzicht waren de fotografen van 1900 nog bevoorrecht: niet alle grachten, straten en pleinen waren tot parkeerplaats gedegradeerd; nu moeten zij zich tot stegen en sloppen of de nacht beperken. Hun prentenboeken vertonen dan ook bij voorkeur de bewoners in hun doen en laten en zijn meer illustratie der literatuur dan afbeelding van de stad.

De gevolgen van de gewenste toevoegingen heeft men,

naar ik hoop, niet onder het oog gezien: nog eens twintig bladzijden voor de foto's brengt het totaal dat niet aan de tekeningen gewijd is op 47 (met biografie, register, bronnenopgave) zodat er voor de 231 tekeningen maar 182 beschikbaar bleven. Wel konden een aantal liggende tekeningen paarsgewijs op één pagina, indien de benamingen er af gesneden werden, wat dus maar bij alle gebeurde. Maar toch is bijna een vijfde deel eenvoudig verkleind, waardoor de arceringen op de grilligste wijze verminkt zijn. Dit is erger dan plagiaat: er wordt hier aan een overleden kunstenaar de ondeskundigheid aangewreven dat hij niet voor reproductie kon tekenen! Maar de toevoeging der foto's had nog een gevolg, waardoor zelfs de niet verkleinde afbeeldingen verknoeid zijn; men wilde de foto's op een soort kunstdrukpapier hebben al is het raster grof genoeg voor papier dat niet met een glanzende krijtlaag bedekt is. Maar op zulk papier is een lijn-cliché niet behoorlijk af te drukken, tenminste als het gemaakt is om tinten weer te geven. Of was het de opzet om de indruk te wekken dat iets dergelijks in 'Amsterdam omstreeks 1900' ook kon gebeuren?

Laten wij maar hopen dat de Bezige Bij voor een vijfde druk eens zal overwegen de uitgave te herzien, zodat die aan Wenckebach recht doet wedervaren. Ook de huidige zal toch wel het goede gevolg hebben dat de liefde voor Amsterdams stedeschoon levendig gehouden wordt.

ONTVANGEN BOEKEN

L. Kamminga, *Geschiedenis van Noordwolde en de Rotanmeubel-industrie.* Uitg. Laverman.
Dr. P. Geyl, *Figuren en Problemen I en II.* Wereldbibliotheek.
Dr. Frans Daels, *Mens sana.* Vlaamse pocket.
Harlem. AO-reeks IVIO.
Zwolse Drukken 47 en 48: *De Mariaklachten,* en: *Pieter Nieuwland en het Evenwicht.* Tjeenk Willink.
Bert Evenhuis, *Het naakte bestaan.* Bert Bakker.

INHOUD

E. A. James: Ode aan Afrika 585
W. Klinkenberg: Een dilemma dat niet bestaat . 589
Fem Rutke: Vriendin 598
Al drie kwart 599
Inge Tielman: Vergeef ons heden en morgen . . 600
Annie Romein: Twee vragen 601
Anthonie Donker: Uit het leven van Boutens . . 617
Kritiek en verweer
T. Haan: Tegenonderzoek 622
J. L. Snethlage: Immer voorwaarts . . . 630
Margrit de Sablonière: Antwoord 632
Kort Bestek 634
S.P.: Redactionele correspondentie 635
Ex libris
P. J. Willekes Macdonald:
Amsterdam omstreeks 1900 637

De Nieuwe Stem

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

- GELOOF-ONGELOOF, een discussie over dit onderwerp, waarvan deelnemers: W. F. Wertheim, J. J. Buskes, O. Noordenbos, B. Delfgaauw, J. Kruithof, Leo Apostel en anderen.
  128 pag. (2 delen) *f 3,—/Bfr. 50*
- HERDENKINGSNUMMER JAN ROMEIN met bijdragen van o.a. A. Romein-Verschoor, W. F. Wertheim, Fr. de Jong Edz., O. Noordenbos, N. A. Donkersloot en J. Presser.
  156 pag. en portret van Jan Romein *f 3,50/Bfr. 55*
- 10 NEDERLANDSE VERHALEN van Theo Anton van Kooten, Adri Laan, Pszisko Jacobs, Margaretha Ferguson, Steven Membrecht, Louis Ferron, M. Revis, Theo J. van der Wal en Paul van der Loeff.
  124 pag. *f 3,50/Bfr. 55*
- SPANJENUMMER, een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a. Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.
  104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 2,80/Bfr. 40*
- KUNSTPOLITIEK NUMMER met medewerking van: Prof. N. A. Donkersloot; Mr. G. J. P. Cammelbeeck; Mr. A. de Roos; J. Kassies; J. Meulenbelt; Ben Groeneveld †; J. B. Bakema; Mr. Fr. M. Th. Klaver; Marcel van Matena; 100 jaar kunstpolitiek „Van neen tot grondwetsartikel".
  108 pag. *f 3,—/Bfr. 50*
- DROOGSTOPPELNUMMER, met medewerking van: W. F. Wertheim, Mevr. A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.
  120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties *f 3,25/Bfr. 45.*

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.
DRACHTEN — Telefoon 05120-2641 — Giro 801077